

H. F. Kohlbrugge, 7 juni 1871, over zichzelf:

'Er ist wohl ein armer, armer Sünder und kann sich selbst am wenigsten von euch allen helfen, aber eines thut er: er geht fortwährend betteln an die Quelle und aus derselben bekommt er Trost, allererst für sich selbst, und sodann auch, warum es doch geht, Trost für euch alle.'

'Bedelen bij de Bron'

Kohlbrugge's geloofsopvatting
vergeleken met Reformatie
en Nadere Reformatie

DR. A. DE REUVER

Tweede druk

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

ISBN 90 239 0645 4

© 1992 Uitgeverij Boekencentrum B.V., Zoetermeer
Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk,
fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

Druk: Meinema, Delft

Abbeelding omslag:
Silhouet in bezit van ds. D. van Heyst, met als onderschrift:
H. F. Kohlbrügge Theol. Doctor Pastor der niederländisch
reformirten Gemeinde in Elberfeld 1848.

Inhoud

Hoofdstuk I	INLEIDING	1
	Motivatie	1
	Afbakening	2
	Doelstelling	4
	Bronnen	6
	Structuur	7
	Het recht van vergelijking	9
Hoofdstuk II	DE HERKOMST VAN HET GELOOF	11
	1. Kohlbrugge's visie	11
	1.a. Niet uit de mens	11
	Het verzet van het vlees	11
	Natuurlijk Godsbesef niet toereikend	14
	1.b. Uit God de Heilige Geest	17
	Exclusief genade	17
	Pneumatologische grondtrek	19
	De Heilige Geest als Persoon	20
	Auteur van het geloof	21
	De Geest en Christus	23
	De Geest en de Schrift	24
	De Geest en de prediking	28
	Samenvatting	31
	2. Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	31
	2.a. Luther (1483-1546)	31
	2.b. Calvijn (1509-1564)	40
	3. Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	51
	3.a. Het natuurlijk Godsbesef	52
	G. Amesius (1576-1633)	52
	W. Teellinck (1579-1629)	52
	G. Voetius (1589-1676)	53
	F. Costerus (ca. 1630-1703)	54
	W. à Brakel (1635-1711)	55
	H. Witsius (1636-1708)	56
	Th. van der Groe (1705-1784)	57
	A. Comrie (1706-1774)	57
	3.b. Het appèl tot geloof	58
	W. Teellinck	58
	J. van Lodenstein (1620-1677)	59
	F. Costerus	59

	W. à Brakel	60
	B. Smytegelt (1665-1739)	61
	Th. van der Groe	61
	A. Comrie	62
3.c.	Woord en Geest	63
	W. Teellinck	64
	G. Voetius	65
	J. de Labadie (1610-1674)	65
	J. van Lodenstein	66
	F. Costerus	67
	W. à Brakel	68
	H. Witsius	70
	J. Verschuir (1680-1737)	70
	W. Schortinghuis (1700-1750)	71
	Th. van der Groe	73
	A. Comrie	74
	Conclusie	76
Hoofdstuk III	GELOOF EN WEDERGEBOORTE	79
1.	Kohlbrugge's visie	79
	De Geest door Woord en geloof	79
	Het antropologische aspect	82
	Wedergeboorte en rechtvaardiging in Christus	86
	De continuïteit van de wedergeboorte	89
	Samenvatting	91
2.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	91
2.a.	Luther	91
2.b.	Calvijn	96
3.	Kohlbrugge's visie in het licht van Dordt	104
4.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	107
	G. Amesius	108
	W. Teellinck	108
	G. Voetius	109
	J. de Labadie	110
	J. van Lodenstein	111
	F. Costerus	112
	W. à Brakel	113
	H. Witsius	115
	B. Smytegelt	116
	J. Verschuir	117
	W. Schortinghuis	119
	Th. van der Groe	121
	A. Comrie	122
	Conclusie	126

Hoofdstuk IV	DE AARD VAN HET GELOOF	129
1.	Kohlbrugge's visie	129
	Kennis en vertrouwen	129
	Geloof en ervaring	132
	Geloof en waarneming	139
	Geloof en gevoel	141
	Geloof en mystiek	145
	Geloof en Woord	147
	Samenvatting	150
2.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	150
2.a.	Luther	150
2.b.	Calvijn	155
3.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	160
	W. Teellinck	160
	J. de Labadie	162
	J. van Lodenstein	163
	F. Costerus	165
	W. à Brakel	166
	H. Witsius	167
	J. Verschuier	168
	W. Schortinghuis	169
	Th. van der Groe	172
	A. Comrie	173
	Conclusie	175
Hoofdstuk V	GELOOF EN ZONDEKENNIS	177
1.	Kohlbrugge's visie	177
	De noodzaak	177
	De prioriteit	178
	De continuïteit	180
	De intensiteit	181
	De Wet	182
	Wet en Evangelie	187
	Samenvatting	193
2.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	194
2.a.	Luther	194
2.b.	Calvijn	202
3.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	210
	W. Teellinck	211
	F. Costerus	212
	J. Koelman (1631-1695)	213

J. Eswijler (ca.1633-ca.1719)	214
W. à Brakel	218
W. Schortinghuis	221
Th. van der Groe	225
A. Comrie	230
Conclusie	233
Hoofdstuk VI RECHTVAARDIGING EN HEILIGING	235
1. Kohlbrugge's visie	235
De samenhang van rechtvaardiging en heiliging	235
Het geloof en Gods gelijk	240
Zelfaanklacht en het beroep op genade	242
Sola fide - solo Christo	243
Rechtvaardiging bij herhaling	245
Rechtvaardig en zondaar tevens	247
Samenvatting	252
2. Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	253
2.a. Luther	253
2.b. Calvijn	266
3. Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	278
W. Teellinck	278
F. Costerus	281
J. Eswijler	284
W. à Brakel	292
J. Verschuur	299
Th. van der Groe	304
A. Comrie	311
Conclusie	316
Hoofdstuk VII DE AANVECHTING VAN HET GELOOF	319
1. Kohlbrugge's visie	319
De aard	319
De aanleiding	320
De auteur	321
De noodzaak	323
De zin	325
Het verweer	329
Samenvatting	332
2. Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	333
2.a. Luther	333
2.b. Calvijn	343

3.	Kohlbrugge's visie	350
	in het licht van de Nadere Reformatie	350
	W. Teellinck	350
	G. Voetius	352
	W. à Brakel	357
	Th. van der Groe	362
	A. Comrie	363
	Conclusie	365
Hoofdstuk VIII DE ZEKERHEID VAN HET GELOOF		367
1.	Kohlbrugge's visie	367
	Onderscheid en onderzoek	367
	Kenmerken	369
	Het misbruik van de kenmerken	373
	Het oponthoud door de kenmerken	374
	Het syllogisme	376
	Christus als de grond	379
	Het Woord als de grond	381
	De verzegeling door de Heilige Geest	382
	De aard van de heilszekerheid	384
	Samenvatting	386
2.	Kohlbrugge's visie	387
	in het licht van de Reformatie	387
2.a.	Luther	387
2.b.	Calvijn	392
3.	Kohlbrugge's visie	
	in het licht van de Nadere Reformatie	406
	W. Teellinck	406
	F. Costerus	411
	J. Eswijler	415
	W. à Brakel	423
	J. Verschuur	430
	W. Schortinghuis	433
	Th. van der Groe	438
	A. Comrie	447
	Conclusie	457
Hoofdstuk IX GELOOF EN SACRAMENT		461
A.	DE DOOP	461
1.	Kohlbrugge's visie	461
	Primaat van de belofte	461
	Spanning	464
	Wedergeboorte	466
	In de aanvechting	468
	Kinderdoop en geloof	469
	Houvast	471
	Samenvatting	473

2.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	473
2.a.	Luther	473
2.b.	Calvijn	476
3.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	481
	Twee standpunten	481
	W. Teellinck	482
	Het Labadisme	485
	W. à Brakel	485
	Th. van der Groe	488
	Conclusie	491
B.	HET AVONDMAAL	492
1.	Kohlbrugge's visie	492
	Belofte	492
	Gemeenschapsmaal	492
	Zelfbeproeving	495
	Vrijmoedigheid	496
	Verzekering	499
	Samenvatting	499
2.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	500
2.a.	Luther	500
2.b.	Calvijn	503
3.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	509
	W. Teellinck	509
	W. à Brakel	513
	J. Verschuur	515
	P. Immens (1664-1720)	518
	Th. van der Groe	519
	Conclusie	520
Hoofdstuk X	GELOOF EN VERKIEZING	523
1.	Kohlbrugge's visie	523
	Genadige soevereiniteit	523
	Gods voorkeur	524
	Universele Schriftwoorden	527
	Een spanning	529
	De kennis aan de verkiezing	531
	Het karakter	531
	De grond	532
	De bron	535
	Kentekenen van de verkiezing	537
	Verharding	539
	Samenvatting	544

2.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie	545
2.a.	Luther	545
2.b.	Calvijn	556
3.	Kohlbrugge's visie in het licht van Dordt	572
4.	Kohlbrugge's visie in het licht van de Nadere Reformatie	578
	W. Teellinck	578
	W. à Brakel	581
	J. Verschuur	586
	Th. van der Groe	587
	A. Comrie	591
	Conclusie	596
Hoofdstuk XI	SLOTBESCHOUWING	599
1.	De conclusies verzameld	599
	Herkomst	599
	Wedergeboorte	600
	Aard	602
	Zondekennis	603
	Rechtvaardiging - heiliging	605
	Aanvechting	607
	Zekerheid	609
	Sacramenten	611
	A. Doop	611
	B. Avondmaal	612
	Verkiezing	614
2.	De conclusies gewogen	616
	De Nadere Reformatie	617
	Dordt	619
	Calvijn	620
	Luther	622
	Kohlbrugge's positie: gereformeerd of luthers?	623
	Waardering	625
	Lijst van afkortingen	627
	Bibliografie	628
A.	BRONNEN	628
	1. Kohlbrugge	628
	2. Luther	633
	3. Calvijn	633
	4. De na-reformatische periode	633
B.	SECUNDAIRE LITERATUUR	637
	1. Over Kohlbrugge	637
	2. Over de Reformatie	641
	3. Over de na-reformatische periode	648
	4. Overige literatuur	653

Register van persoonsnamen	656
Zusammenfassung	671
Summary	687
Curriculum vitae	701
Tijdtabel	702

Dr. H.F. Kohlbrugge in zijn laatste levensjaren. Zelf zegt hij van dit portret:

'Het beeld ziet er vrij ernstig uit, alleen onder de loupe - zegt men - is achter die ernst wat vriendelijks'.

(zie W. Otten, *Uit het levensboek van Dr. H.F. Kohlbrugge*, Houten 1992, p.140).

Het lakzegel van de Elberfeldse gemeente

Voor Fieke en onze kinderen Esther en Hannah.
Aan mijn ouders en schoonmoeder
en ter nagedachtenis van mijn schoonvader.

Inleiding

Motivatie

'Wie mij heeft begrepen, schrijft geen boek over mij', moet Kohlbrugge¹ bij gelegenheid eens hebben gezegd². De drijfveer van deze opmerking wordt niet vermeld, maar valt dunkt ons op te maken uit een fragment van een brief, die hij richtte aan Baronesse Van Verschuier, niet lang voordat hij als jonge weduwnaar eind 1834 met haar in het huwelijk trad: 'Mijne geliefde Vriendin! Wat hebt gij toch al voor verwachtingen van mij, en wat is dat, dat broeder N.N. zegt, wij zijn Kohlbruggiaansch in leven en sterven - o, slaat mij toch in het geloof dood, en sterf mij af in uwe harten, zooals gij der wet afgestorven zijt; mogt gij mij voor dood houden, mogt ik u dood zijn, zooals de wet dood is; heb ik, een arm en ellendig zondaar, de voornaamste van u allen, u eenigszins den weg mogen wijzen naar onzen overzoeten, overschoonen en algenoegzamen Heere Jezus, zoo houdt mij als staande nu achter den troon, maar uzelfen als die er voor staat; - wat heb ik van den kruier te praten, als ik voor mijnen Weldoener sta. Het is een bewijs dat men nog niet ten volle verzekerd is, als men zich gaat beroepen op een handvol stof³. Om de Weldoener ging het Kohlbrugge, niet om de kruier. Tegen deze achtergrond verstaan wij zijn verholten verbod om een boek te schrijven aan hem gewijd.

Wij lieten ons hierdoor echter niet uit het veld slaan en stelden ons tot taak zijn geschriften te bestuderen. Wij deden dit in de overtuiging dat deze niet alleen een markante, maar ook een relevante plaats innemen in de geschiedenis van de reformatorische theologie in het algemeen en van het Nederlandse Gereformeerde Protestantisme⁴ in het bijzonder. Met deze mening staan wij stellig niet alleen. Ettelijke auteurs hebben erop geattendeerd⁵.

¹ De naam Kohlbrugge schrijven wij - uiteraard behoudens in titels en citaten waarin anders wordt gespeld - zonder Umlaut, ons hiermee aanpassend aan de spelling die in Nederland al geruime tijd de meest gangbare is. Ofschoon Kohlbrugge zelf zijn naam met Umlaut spelde, heeft de door ons gebruikte spelling haar historisch recht. Zie J.C.S. Locher, *Kohlbrugge en de Afscheiding*, 3. Vgl. W.C. Meeuse, *De Kerk bij Kohlbrugge*, doctoraalscriptie R. U. Utrecht 1989. 6 (in bewerking verschenen in *Ecclesia* 81 (1990) 109-165).

² Aang. in H. Klugkist Hesse, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, 12.

³ Aang. in K. Groot, *Kohlbrugge en Kuypers in hun wederzijds contact*, 161v.

⁴ Hoewel verreweg het grootste deel van Kohlbrugge's geschriften is ontstaan in het Duitse Elberfeld, waar hij vanaf 1848 tot 1875 predikant was in de Niederländisch-Reformierte Gemeinde, mag hij, niet alleen vanwege zijn afkomst, maar ook gezien zijn blijvende aandacht voor zijn vaderland en om zijn invloed op de Nederlandse theologie, als vertegenwoordiger van deze stroming worden aangemerkt.

⁵ Terwijl A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus I*, 595, eind vorige eeuw tot een zeer negatieve beoordeling kwam en het niet de moeite waard vond om 'die verschrobenen theologischen Gedankengänge dieses Mannes weiter zu verfolgen', staat daar een veelvoud aan positieve, zij het niet kritiekloze waardering tegenover. Wij herinneren aan o.a. O. Noordmans, *Geestelijke Perspectieven*, 15-36 (vgl. van dezelfde, 'Kohlbrügge. Festpredigten', in J. Haantjes en A. van der Hoeven (red.), *Kerkelijke klassieken*, 349-381); G. Oorthuys, *Kruispunten op den weg der Kerk*, 157-238; W. Kreck, *Die Lehre der Heiligung bei H.F. Kohlbrügge*, inz. 2; K. Barth, *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert*, 579-587 (vgl. E. Busch, *Karl Barths Lebenslauf*, 155); Th.L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 124-142 (vgl. van dezelfde, *De nieuwere geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming*, 181-200); S. van der Linde, 'Kohlbrugge's strijd tegen het religieus subjectivisme', in *Th. Ref.* XVIII (1975) 170-185; W. Aalders en D. van Heyst, in W. Aalders en D. van Heyst (red.), *Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Zijn leven, zijn*

Kohlbrugge's demotiverende opmerking wordt trouwens in zoverre gerelativeerd, dat hij zelf ruime aandacht heeft besteed aan de publicatie en de verspreiding van zijn - voornamelijk - homiletische arbeid ⁶. Kennelijk vond hij die het lezen waard. In dit licht achtten wij een onderzoek naar zijn theologische inzichten niet in strijd met zijn bedoeling. Wij werden bij deze studie dan ook niet gedreven door de behoefte aan enige verering van Kohlbrugge's persoon, maar veeleer door de behoefte om zijn theologie - althans een onderdeel daarvan - te peilen en deze vervolgens vergelijkenderwijs te confronteren met de reformatorische traditie van Luther en Calvijn en met de na-reformatorische traditie in Nederland.

Afbakening

Wij stelden ons niet ten doel om Kohlbrugge's theologie in haar geheel te bestuderen ⁷, maar concentreerden ons op een naar ons besef vitaal onderdeel van zijn pneumatologie, namelijk op zijn opvatting over het geloof. Al komt deze thematiek in diverse publicaties over Kohlbrugge hetzij expliciet, hetzij impliciet aan de orde ⁸, een afzonderlijke en uitgebreide behandeling daarvan bleef tot nu toe achterwege. Het goed recht van deze pneumatologische toespitsing lijkt ons gelegen in de gestage aandacht die Kohlbrugge zelf in zijn geschriften schenkt aan de applicatieve kant van het heil. Meteen is het boeiende van deze invalshoek, dat op die manier toch telkens vensters opengaan die uitzicht bieden op het geheel van zijn theologie.

De tweede beperking die wij ons moesten opleggen, betreft de omvang van het vergelijkingsmateriaal. Wij kozen voor een verkenning van Kohlbrugge's verhouding tot de Reformatie en de Nadere Reformatie, annex het Gereformeerd Piëtisme ⁹,

prediking, zijn geschriften, 11, 79, 203. Opmerkelijk is echter dat H. Stephan, *Geschichte der Deutschen evangelischen Theologie*, 171, in een voetnoot volstaat met een enkele opmerking over Kohlbrugge, en dat H. Berkhof, *200 Jahre Theologie*, 203, Kohlbrugge slechts in het voorbijgaan vermeldt.

⁶ Dit blijkt vooral uit zijn brieven aan J. Wichelhaus. Zie *Briefe-Wichelhaus*, 53, 62, 74, 95, 105, 110f., 116, 121, 145. Kennelijk gaf de brede verspreiding van zijn geschriften - met name in Nederland - Kohlbrugge veel voldoening. Zo schreef hij op 26 augustus 1851 opgetogen dat een man in Delft om 150 exemplaren van zijn Catechismus had gevraagd en dat zijn Nicodemus-preken grote afname vonden in de omgeving van Dordrecht.

⁷ Een meer omvattende benadering is aan te treffen in J. van Lonkhuyzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, 360-524 (zie voor een kritische reactie hierop, J.C.S. Locher, *Toelichting en Verweer*); Th. Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens. Eine gemeinverständliche Darstellung der Lehre P. Dr. Kohlbrüggens*; J. Loos, *De Theologie van Kohlbrugge*; E. Wendel, *Kohlbrüggens Ekklesiologie im Zusammenhang und Entwicklung seiner Theologie* (diss. Göttingen; in Maschinschrift); F. Thiele, *Kohlbrüggens Lehre von der Kirche im Gesamtrahmen seiner Theologie* (diss. Münster; in Maschinschrift. Zie voor zijn kritiek op Wendel, inz. 12-27); W. Kreck, o.c.

⁸ Wij verwijzen hiervoor naar de in dit boek opgenomen literatuurlijst.

⁹ Hoewel het onderscheiden tussen de Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme zijn goed recht heeft, doet dit voor ons onderzoek niet wezenlijk ter zake. Het gaat ons om de Nederlandse na-reformatorische traditie die zich in de 17e en 18e eeuw voordeed, als de gereformeerde, nationale verschijningsvorm van het internationale, interconfessionele Piëtisme (vgl. W.J. op 't Hof, *Voorbereiding en bestrijding*, 34). Wij namen de vrijheid deze twee eeuwen omspannende beweging doorgaans aan te duiden met de naam Nadere Reformatie in de ruimere zin van het woord (zie onder).

Voor genoemde onderscheiding verwijzen wij naar C. Graafland, 'Het eigene van het Gereformeerd Piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de 17e eeuw', in *DNR* 11 (1987) 37; van dezelfde, 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie', in P. Bange e.a. (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie*, 68v.

Zie voor de aanduiding "Nadere Reformatie", S. van der Linde, 'Jean Taffin: eerste pleiter voor "Nadere Reformatie" in Nederland', in *Th. Ref.* XXV (1982) 28; T. Brienen e.a., 'Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling', in *DNR* 7 (1983) 109-116; L.F. Groenendijk, *De Nadere Reformatie van het gezin*, 18-23; van dezelfde, 'Inleiding', in *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie I*, 6v.; W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 21-28, 619-625; van dezelfde, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in A. Wiggers e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland*, 37-42;

waarbij wij enkele malen afzonderlijk de *Dordtse Leerregels* betrokken. Dit impliceert dat wij velden buiten beschouwing lieten die als zodanig ongetwijfeld eveneens het navorsen waard zijn. Wij denken aan de Patristiek¹⁰, de middeleeuwse mystiek¹¹, de Orthodoxie, de Duitse piëtistische traditie¹², het Reveil¹³, de Afscheiding¹⁴ en diverse negentiende-eeuwse theologische stromingen in Nederland en Duitsland¹⁵. Ook zagen wij af van een onderzoek naar de receptie van Kohlbrugge in de twintigste eeuw, waarbij zich de intrigerende vraag voordoet, hoe het mogelijk is dat Kohlbrugge waardering oogst in zowel de Barthiaanse als in de bevindelijke flank van de kerk.

De derde afbakening regardeert de keuze die wij maakten binnen het brede terrein van de Reformatie en de Nadere Reformatie. Wat de reformatoren betreft beperkten wij ons tot Luther en Calvijn, hetgeen gezien Kohlbrugge's onverbloemde genegenheid voor Luther¹⁶ en zijn hoogachting van Calvijn¹⁷ voor de hand lag. De selectie die wij toepasten inzake de Nadere Reformatie beoogt recht te doen aan een zekere mate van evenwicht tussen vertegenwoordigers die wij representatief achten voor de vroege, de middelste en de late fase van deze traditie¹⁸. Vanwege het zeer omvangrijke veld, dat nagenoeg twee eeuwen beslaat, moesten vele namen - die wellicht niet minder representatief zijn - onvermeld blijven of slechts in het voorbijgaan worden gereleveerd. Aan de door ons wel behandelde schrijvers gaven wij

van dezelfde, *Voorbereiding en bestrijding*, 95-98, 117-121; W. van 't Spijker, 'De Nadere Reformatie', in *De N. R.*, 5-16; C. Graafland, 'Kernen en contouren van de Nadere Reformatie', in *De N. R.*, 349-367; F.G.M. Broeyer, 'Het begrip "Nadere Reformatie"', in *D N R* 12 (1988) 51-54; J.R. Boeke, *Personal assurance of faith*, 401-408. Zie ook F.A. van Lieburg, 'De Voettaanse kring. Over groepsvorming onder de vertegenwoordigers der Nadere Reformatie', in *D N R* 14 (1990) 38v.; van dezelfde, *Levens van vromen*, 184. De auteur pleit er terecht voor om bij het bezigen van de term Nadere Reformatie duidelijk aan te geven, 'of men doelt op de ruimere betekenis / de gehele piëtistische stroming van de zeventiende en achttiende eeuw, dan wel de engere zin (de kerkelijk-politieke reformbeweging in de zeventiende eeuw)'. Wat wij op het oog hebben, is de eerste, ruimere betekenis.

¹⁰ Van Kohlbrugge's kennis hieromtrent getuigt zijn dissertatie *Specimen philologico-theologicum inaugurale, exhibens Commentarium in Psalmum quadragesimum quintum*. Ook zijn correspondentie met Wichelhaus legt hiervan getuigenis af. Vgl. J. van Lonkhuyzen, o.c., 100; F. Thiele, o.c., 42-44.

¹¹ In hoofdstuk IV gaan wij hieraan overigens niet geheel voorbij.

¹² Wij vermoeden dat een vergelijking van Kohlbrugge met deze stroming wellicht interessant materiaal zou opleveren en m.n. het beeld van Kohlbrugge's relatie tot Luther zou kunnen aanscherpen. Een aanzet biedt W. Kreck, o.c., passim.

¹³ Afgezien van Kohlbrugge's relatie tot Bilderdijk en Da Costa moesten wij dit terrein laten liggen. M.n. eventuele beïnvloeding door Bilderdijk verdient nader onderzoek. Zie voor een aanzet daartoe, E. Wendel, o.c., 37f.f. Vgl. J. van Heyst, 'De politiek-kerkelijke gedachten van Kohlbrugge', in W. Aalders en D. van Heyst (red.), o.c., 195v.v.

¹⁴ Zie J. van Lonkhuyzen, o.c., 190-209; J.C.S. Locher, *Kohlbrugge en de Afscheiding*; G.Ph. Scheers, 'Kohlbrugge en Hoedemaker', in W. Aalders en D. van Heyst (red.), o.c., 172-177; J. van Heyst, 'De politiek-kerkelijke gedachten van Kohlbrugge', in id., 182-187; W.C. Meeuse, o.c.; A. Graafhuis, 'De Afscheiding in de stad Utrecht', in A. de Groot en P.L. Schram (red.), *Aspecten van de Afscheiding*, 41-56. Over Kohlbrugge's relatie tot A. Brummelkamp, zie M. te Velde, *Anthony Brummelkamp (1811-1888)*, 188-192. Vgl. ook *Twee Brieven uit het jaar 1839, gewisseld tusschen de Weleerwaarde Heeren A. Brummelkamp en H.F. Kohlbrugge*.

¹⁵ Voor Nederland valt te denken aan de Groninger richting, het Modernisme en de Ethische theologie. Interessant i.v.m. de laatstgenoemde stroming is G. Bos, 'Kohlbrugge en Gunning', in *Kerkblaadje* 73 (1982) 91-108. Voor het Duitse taalgebied geeft W. Kreck, o.c., belangwekkend vergelijkingsmateriaal, met name van G.D. Krummacher en zijn neef F.W. Krummacher, die beiden een tijdlang predikant te Elberfeld waren, resp. 1816-1837, en 1834-1847.

¹⁶ Zie J. van Lonkhuyzen, o.c., 101, 323; H. Klugkist Hesse, o.c., 94f. Vgl. *Het Lidmaatschap*, 4; *Briefe-Wichelhaus*, 47, 99. B. Locher, 'Das Leben Kohlbrüggens', in *Vorträge zum Andenken an Hermann Friedrich Kohlbrügge 1975 in Wuppertal-Elberfeld*, 12, noemt Kohlbrugge 'ein(en) groszartigen Kenner und Verehrer Luthers'. Overigens accepteert Kohlbrugge Luther niet kritiekloos. Zie *Briefe-Wichelhaus*, 39, 46f.

¹⁷ Zie H. Klugkist Hesse, o.c., 95. Vgl. *Het Lidmaatschap*, XV, 44.

¹⁸ Wij gebruikten de chronologische volgorde, waarbij het geboortejaar beslissend was. Vandaar dat wij - tegen het gangbare patroon in - Van der Groe telkens vóór Comrie behandelden.

bovendien niet in ieder hoofdstuk (evenveel) aandacht. Het ging ons immers niet om een totaaloverzicht van één der nadere reformatoren, maar om theologische momenten van de Nadere Reformatie, die voor ons doel van belang zijn. Een subjectief element in de keuze die wij maakten was (uiteraard) onvermijdelijk.

Doelstelling

Het was niet ons oogmerk om een biografie te schrijven. Al is er in biografisch opzicht, met name aan de hand van de honderden niet gepubliceerde brieven die in het Kohlbrugge-Archief te Utrecht worden bewaard, stellig nog veel spuurwerk te verrichten, waardoor het beeld van Kohlbrugge in historisch opzicht zou worden gecompleteerd¹⁹, zijn wij van zijn levensloop toch tamelijk nauwkeurig op de hoogte. Voor de informatie hieromtrent valt niet alleen te wijzen op de drie bundels brieven die het licht zagen²⁰, maar ook op diverse waardevolle historische studies, aan Kohlbrugge's leven gewijd²¹. Ofschoon wij - met name in hoofdstuk IV - aan bepaalde biografische gegevens niet voorbij gingen, bleef dit aspect toch grotendeels in de schaduw. Dit minimum aan contextuele benadering beschouwen wij beslist niet als een voordeel. Het komt ons voor dat een aandachtige analyse van Kohlbrugge's preken tegen de achtergrond van zijn tijd en levensgang, hier en daar mogelijk verheldering kan opleveren. Om de geringe mate van biografische informatie enigszins te compenseren, hebben wij achterin dit boek een beknopt overzicht van Kohlbrugge's leven opgenomen en in het notenmateriaal aan de bronvermelding het jaartal van ontstaan tussen vierkante haken toegevoegd, voor zover dit althans te achterhalen was.

Het doel dat ons voor ogen stond was dus van andere dan biografische aard. Het ging ons erom het antwoord te vinden op de vraag hoe Kohlbrugge's geloofsopvatting zich verhoudt tot de reformatorische en de na-reformatorische traditie. Ons onderzoek betreft dus niet uitsluitend Kohlbrugge's theologie op zichzelf. Enerzijds lag het zwaartepunt voor ons in een analyse van zijn eigen visie, anderzijds meteen in de vraag, welke plaats hij inneemt in genoemde traditie. Dat wij daartoe deze traditie zelf ruimschoots aan het woord moesten laten komen, spreekt vanzelf. Dit verklaart

¹⁹ Het verdient aanbeveling dat dit werk, wellicht bij voorkeur in team-verband, spoedig ter hand genomen wordt.

²⁰ *Brieven van Dr. H.F. Kohlbrugge*, uitg. door E. Böhl; *Briefe von Dr. Theol. H.F. Kohlbrügge (...) an Johannes Wichelhaus*, herausgegeben von J.J. Langen; *Door Zijne wonden is ons genezing geworden. Brieven van Dr. H.F. Kohlbrugge uit het Kohlbrugge-Archief te Utrecht*, doorgezien en uitg. door G. Helbig. Helbig merkt in het voorwoord van *Lass dir an meiner Gnade genügen* (de Duitse vertaling van een gedeelte van de laatstgenoemde bundel) op, dat Kohlbrugge wel de man van de preken en van de brieven genoemd is en dat zelfs zijn brieven preken zijn (§. 30). Langen noemt in zijn 'Vorwort' de brieven 'hervorgeholt aus dem tiefen Schacht des ewigen Gotteswortes und im Schmelztiegel der Trübsal bewahrt'. In hetzelfde 'Vorwort' deelt Langen mee dat helaas de meeste van de aan Kohlbrugge gerichte brieven op diens eigen initiatief vernietigd werden. Vgl. W. Otten, *Uit het levensboek van Dr. H.F. Kohlbrugge*, 152.

²¹ Wij noemen als voornaamste, J. Wichelhaus, 'Vorbericht' (1857), in H.F. Kohlbrügge, *Zwanzig Predigten im Jahre 1846 gehalten*, een levensschets die in 1884 is aangevuld door E. Böhl, *Lebensskizze von Dr. Hermann Friedrich Kohlbrügge*; H. van Druten, *Hoe Dr. H.F. Kohlbrugge predikant werd*; J. van Lonkhuyzen, o.c., van welk werk de eerste helft een uitvoerige biografie biedt; H. Klugkist Hesse, o.c.; B. Locher, 'Das Leben Kohlbrüggens', in *Vorträge zum Andenken an Hermann Friedrich Kohlbrügge*, 1-40; W. Otten, o.c. Tal van bijzonderheden zijn te vinden in A. Zahn, *Aus dem Leben eines Reformirten Pastors* (waarin ook enkele brieven zijn opgenomen), en in K. Groot, *Kohlbrugge en Kuyper in hun wederzijds contact*. Hetzelfde geldt van de biografische onderdelen in W. Aalders en D. van Heyst (red.), o.c., 16-75. Belangwekkend is het art. van L.J. Geluk, 'Waar stond toch Dr. H.F. Kohlbrugge?', in *Ecclesia* 81 (1990) 89-96.

de kwantitatief-onevenwichtige verdeling van de stof. Globaal gesproken kreeg Kohlbrugge slechts een kwart van de ruimte toebedeeld. Om onze opzet te realiseren, konden wij aan deze verdeling niet ontkomen. Naar drieërlei vraagstelling ging onze belangstelling hierbij uit. In de eerste plaats, of - en in welke mate - er in Kohlbrugge's oeuvre verwantschap valt te signaleren met de theologie van Luther en met die van Calvijn. In de tweede plaats, of - en in hoeverre - er sprake is van verbondenheid tussen Kohlbrugge en de Nadere Reformatie ²². In de derde plaats, of Kohlbrugge wellicht tot eigen denkbeelden of accenten komt, die hetzij van de reformatorische, hetzij van de na-reformatorische theologie - of van beide tegelijk - afwijken.

Terzijde merken wij in dit verband op, dat een vergelijkend onderzoek naar Kohlbrugge's theologie enige hinder ondervindt van het feit dat hij nagenoeg nooit citeert en slechts zeer sporadisch zijn bronnen vermeldt. Wij zijn daarenboven slechts ten dele op de hoogte van het bestand van zijn bibliotheek ²³. Het is duidelijk dat een vergelijking zich daarom meestentijds moet beperken tot het opsporen van analogieën of discrepanties, en alleen bij uitzondering kan leiden tot het vermoeden of het vaststellen van rechtstreekse beïnvloeding of bestrijding.

²² Een waardevolle aanzet tot beantwoording van deze kwestie biedt C. Graafland, 'Kohlbrugge's prediking in het licht van de Nadere Reformatie', in *Kerkblaadje* 68 (1977) 186-199.

²³ Volgens J. van Lonkhuyzen, o.c., 324, was het een 'rijke bibliotheek'. Klaarblijkelijk heeft Van Lonkhuyzen de catalogus van het gedeelte ervan dat in 1890 bij Brill in Leiden werd verkocht, onder ogen gehad. Bevreemdend genoeg zwijgt hij over de inhoud van deze belangwekkende catalogus. Bij Brill zijn naar ons bleek alle gegevens verdwenen. Echter troffen wij in het Kohlbrugge-Archief een exemplaar ervan aan. Het betreft een zeer omvangrijke lijst van boeken die op 17 november 1890 geveild is. Daaronder bevindt zich een gedeelte van Kohlbrugge's inderdaad rijke boekenschat. Heel interessant is dat in deze catalogus, die om diverse redenen een kleine studie waard is, twee handgeschreven inlegvellen zijn ingeplakt, het ene van de hand van prof. E. Böhl, het andere van prof. J. (Jakob) H.F. Kohlbrugge, zoon van Gerrit Kohlbrugge, kleinzoon van H.F. Kohlbrugge, en hoogleraar in de Volkerenkunde te Utrecht, een man die van onschatbare betekenis is geweest voor de totstandkoming van het Archief.

Böhl biedt een reeks van werken die Kohlbrugge het meest interesseerden, ongeveer 200 titels. Daaronder bevindt zich opmerkelijk veel patristische literatuur (o.a. Tertullianus, Cyprianus, Athanasius, Macarius, Ambrosius, Chrysostomus en Augustinus), filologische en historische werken en enkele reformatorische en nadere-reformatorische titels (o.a. Bugenhagens Psalmcommentaar, Melancthons *Opera Omnia*, Calvijns brieven, Zanchius, Walaeus, Ursinus' *Opera Omnia*, Voetius' *Politicae Ecclesiasticae* en Comrie's *Eigenschappen*).

J.H.F. Kohlbrugge schrijft dat Kohlbrugge een bibliotheek bezat van '4 à 5000 boekdelen' en dat Böhl 'volgens beweren van familieleden' vele boeken van zijn schoonvader vooral na diens overlijden 'weggenomen' heeft, die eigenlijk voor de beide kleinzons Jakob (!) en Hermann bestemd waren. Het is deze - uitgedunde - bibliotheek die in 1890 bij Brill werd geveild en f1300 opbracht! In de catalogus staan tal van titels opgesomd - met de aantekening erbij wat voor ieder werk werd betaald - die ook door Böhl waren vermeld. Van Augustinus blijkt Kohlbrugge een uitgave van de *Opera Omnia* uit 1616 in bezit te hebben gehad; van Ambrosius idem uit 1538, uitgegeven door Erasmus; van Bernardus één uit 1642; van Zanchius, uit 1619. Luthers oeuvre bezat Kohlbrugge in de uitgave van J.G. Walch (1740-1750; 24 banden). Voorts: Melancthons *Opera* (1541); Calvijns *Institutie* (Nederlandse vert. uit 1610) en een Latijnse uitgave van diens comm. op het N.T.; Ursinus' *Opera Theologica*, 1612; Taffins *Boetveerdigheid*, 1628; twee Duitse vert. van W. Teellinck: *Betrachtung eines Sünders* en *Das neue Jerusalem*; A.M. Schurmans *Eucleria*, 1673. Verder werken van Beza, Perkins, Gomarus, Udemans (*De laatste Basuyne*), R. Petri, Coccejus, Knibbe (over Efeze), W. à Brakel (*Redelijke Godsdienst*), Van Til (over de Psalmen en over Mattheüs), Hellenbroek (over Jesaja), Driessen, Lampe; vertalingen van Love, Guthry, Owen; diverse uitgaven met geloofsbelijdenissen; een *Acta* van de Dordtse Synode. Opvallend is een kostbare verzameling pamfletten (5 banden) uit de 16de en de 17de eeuw. Wat uit Kohlbrugge's bibliotheek naar die van Böhl is verhuisd, is ons niet bekend. Vgl. voor nog enkele nadere bijzonderheden, W. Otten, o.c., 148-150.

Bronnen

Hoewel Kohlbrugge tot de Nederlandse theologen wordt gerekend, is zijn oeuvre grotendeels tijdens zijn Elberfeldse periode ontstaan, waar hij vanaf 1846 tot 1875 werkzaam en woonachtig was. Verreweg de meeste van zijn uitgegeven geschriften zijn dan ook oorspronkelijk Duitstalig. Een kleiner aantal, voornamelijk uit de tijd waarin hij nog in Nederland woonde, werd in het Nederlands gepubliceerd. Een aanzienlijk gedeelte van zijn Duitse preken werd in het Nederlands vertaald, soms door Kohlbrugge zelf, meestal door anderen, en vond in ons land in ruime mate aftrek ²⁴. Wij baseerden ons onderzoek op uitgaven in de taal waarin zij oorspronkelijk verschenen ²⁵. Voornamelijk maakten wij daarbij gebruik van gedrukte teksten. Ingeval ons slechts een Nederlandse vertaling ter beschikking stond, konden wij bij gebrek aan Duitstalig gedrukt materiaal het origineel doorgaans in handschrift achterhalen, zij het dat deze "originele" versie meestal bestaat uit een afschrift, dat door een van Kohlbrugge's vrienden eerst tijdens de kerkdienst in snelschrift werd vervaardigd en later in zeer verzorgde vorm werd overgeschreven ²⁶. Het Kohlbrugge-Archief, gevestigd in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, bevat ettelijke fraai verzorgde banden van deze aard. Ook raadpleegden wij een hand-geschreven verzameling *Diversen*, die in het bezit is van Ds. D. van Heyst en ons door hem ter beschikking werd gesteld. In enkele gevallen moesten wij ons tevreden stellen met een vertaalde versie, omdat geen handschrift voorhanden was. In het notenapparaat maakten wij hiervan dan telkens melding.

Wij hebben ervoor gekozen de geciteerde Duitse Kohlbrugge-teksten steeds in het Nederlands te vertalen, waarbij wij, om aan Kohlbrugge's oorspronkelijke idioom recht te doen, in markante gevallen het Duitse equivalent tussen vierkante haken toevoegden. Twee overwegingen leidden tot die keuze. De eerste is dat deze

²⁴ Van de Nederlandse vertalingen moet in het algemeen gezegd worden dat zij materieel weliswaar correct zijn, maar dat zij formeel nogal eens letterlijker hadden kunnen zijn. Een goede uitzondering is het zeer zorgvuldige vertaalwerk van ds. D. van Heyst, die trachtte 'de dauw zoveel mogelijk onaangererd te laten', d.w.z. het coloriet van Kohlbrugge's dictie intact te laten (zie zijn 'Ten geleide', in H.F. Kohlbrugge, *O God, wees mij genadig!*, 4). Dat Kohlbrugge's geschriften ook werden vertaald in het Engels, het Frans, het Hongaars en het Boheems, blijkt bijv. uit J.H.F. Kohlbrugge, *Lijst van werken en geschriften van en over Dr. H.F. Kohlbrugge*, 39-47. Zie voor de receptie van Kohlbrugge's oeuvre, F. Thiele, o.c., 304-307.

In 1990 werd ons in Budapest een Hongaarse vertaling (1929) van Kohlbrugge's preek over Rom. 7:14 ter hand gesteld. Prof. dr. Tóth Kálmán deelde ons mee bekend te zijn met een uitgave van 23 vertaalde preken in drie banden (1874/76) en met de vertaling van *Erläuternde und befestigende Fragen* (1891), beide verzorgd door de gereformeerde predikant Rácz K., die Kohlbrugge persoonlijk had gekend en in 1875 een necrologie aan hem wijdde met daarin een uitvoerige levensbeschrijving. Bij de introductie van Kohlbrugge's geschriften in Oost-Europese landen speelt een belangrijke rol de naam van Ed. Böhl, Kohlbrugge's schoonzoon, die van 1864 tot 1899 hoogleraar was aan de Evangelisch-theologische Faculteit te Wenen en vele contacten onderhield met de gereformeerde kerken in Bohemen en Hongarije. Dat de invloed van Kohlbrugge's theologie zich ook in de huidige Hongaarse kerk nog laat gelden, is ons tijdens onze herhaalde bezoeken aan Hongarije overigens niet gebleken.

²⁵ Een uitzondering op deze regel betreft ons gebruik maken van *De Eenvoudige Heidelberger* (uitgezonderd de eerste zeven preken, die afzonderlijk in het Duits verschenen onder de titel *Der einige Trost*). Wij probeerden van deze verzameling preken zo veel mogelijk de herkomst - hetzij in een andere Nederlandse vertaling, hetzij in een Duitse uitgave - te achterhalen, waarvan wij het resultaat meldden tussen gedachtenstrepen.

Wat de Duitstalige teksten aangaat, gaven wij in het notenapparaat naast de vindplaats in de Duitse uitgave ook - tussen gedachtenstrepen - de vindplaats in de Nederlandse vertaling aan, althans voor zover het enkele van de meest bekende en gangbare vertaalde werken betreft.

²⁶ In dit opzicht heeft vooral de uit Zwitserland afkomstige predikant J. Künzli zich verdienstelijk gemaakt (zie H. Klugkist Hesse, o.c., 360). Künzli was aanvankelijk Kohlbrugge's hulpprediker en werd later diens opvolger (zie J. van Lonkhuyzen, o.c., 303).

methode, gezien het ruime aantal Kohlbrugge-citaten, de leesbaarheid bevordert. De tweede, dat wij op deze manier te meer worden herinnerd aan Kohlbrugge's betrokkenheid op het Nederlands taalgebied ²⁷.

In het kader van onze bronvermelding valt nog het volgende te bedenken. In de jaren 1846 tot ongeveer 1854 heeft Kohlbrugge zijn wekelijks gehouden preken gewoonlijk compleet uitgeschreven, terwijl hij in de daaropvolgende jaren doorgaans preekte aan de hand van notities, welke preken door anderen werden genoteerd ²⁸. Dat hij in een later stadium met notities volstond, betekent niet dat hij zijn preken niet zorgvuldig voorbereidde ²⁹. Het hangt veeleer samen met de oogziekte die hem vooral bij het ouder worden in toenemende mate hinderde ³⁰. Uit het hoofd leren wilde Kohlbrugge zijn preken kennelijk niet. Volgens A. Zahn zat hier achter, dat hij 'wörtlich memorirte Predigten' beschouwde als 'Absperrungen gegen den Geist, der gerade im Moment des Aussprechens seine plötzlichen Eingebungen und Einwirkungen vollzieht'³¹.

Ten aanzien van het ter vergelijking aangedragen materiaal uit de Reformatie en de Nadere Reformatie gebruikten wij deels primaire bronnen, deels secundaire literatuur. Wat de reformatoren betreft putten wij in ruime mate uit de voorraad studies die over hun theologie voorhanden is, zonder daarbij echter aan de oorspronkelijke teksten voorbij te gaan ³². Inzake de Nadere Reformatie ligt de verhouding juist omgekeerd. Ofschoon ook dit terrein stellig niet onontgonnen is, valt er theologisch toch nog heel wat te doorvorsen en te beschrijven. In de loop van onze studie zagen wij ons althans voor onze thematiek in toenemende mate genoopt tot eigen onderzoek, zij het dat wij daarbij gebruik maakten van eerdere studies, zo die ons ter beschikking stonden.

Structuur

Een negental aspecten van Kohlbrugge's geloofsopvatting hebben wij aan de orde willen stellen, te weten:

- de *herkomst van het geloof*, waarbij aandacht wordt geschonken aan het manco van het natuurlijk Godsbesef, aan het appèl tot geloof, aan de overmacht en het

²⁷ Over Kohlbrugge's beheersing van het Duits zijn de gegevens ambivalent. Van Lonkhuyzen weet te melden dat Kohlbrugge zich, ondanks zijn Hollands accent (o.c., 293), in het Duits gemakkelijker uitdrukte dan in het Nederlands, zelfs vóór zijn Elberfeldse periode (o.c., 266; vgl. id., 253). Daartegenover staan twee passages in *Briefe-Wichelhaus*, 53, 94, waarin Kohlbrugge het verzoek doet om 'undeutschen Redensarten' te corrigeren. Vgl. ook Wichelhaus' 'Vorbericht' in *Zwanzig Predigten*, XXIX, en het inleidend woord (niet gepagineerd) in *Predigt über Apostelgeschichte Kap. 10 Vs. 42 und 43*. Vgl. H.J. de Groot, *Onder de bekoring van Kohlbrügge en zijn vrienden*, 11, die in navolging van F. Spemann spreekt van Kohlbrugge's "hölzerne Deutsch".

²⁸ Zie B. Locher, o.c., 36.

²⁹ Studeren bleef voor Kohlbrugge een levensbehoefte. Dit valt inzonderheid ook af te lezen van de in het Kohlbrugge-Archief bewaarde notitievelen, vol met voornamelijk filologische en exegetische opmerkingen.

³⁰ In de jaren 1867 en '68 nam deze kwaal zulke ernstige vormen aan, dat hij, om totale blindheid te voorkomen, tot tweemaal toe een oogoperatie in Berlijn moest ondergaan (zie B. Locher, o.c., 37; vgl. J. van Lonkhuyzen, o.c., 52, 267, 326; vgl. ook *Brieven-Helbig*, 125).

³¹ Zahn, o.c., 283. Overigens, zo meldt Zahn, id., 282, studeerde Kohlbrugge toegewijd: 'auch als er nicht mehr schrieb, "trug er Balken in die Predigt" - wie er sagte -, das heiszt, er las und meditierte und sammelte Stoff'.

³² Wij citeerden Luther en Calvijn ook wel uit de secundaire literatuur. Zo maakten wij m.n. nogal eens gebruik van Th. Harnack, *Luthers Theologie*. Wij namen in dat geval de daar gebezigde gemoderniseerde spelling over. Terzijde merken wij op dat wij in het notenapparaat de titels van frequent geraadpleegde studies hebben afgekort en dat wij de ondertitels doorgaans weglieten. In de literaturopgave vindt men de volledige gegevens.

bronkarakter van de Heilige Geest en aan de relatie van de Geest tot Christus, tot de Schrift en tot de prediking;

- de verhouding van *geloof en wedergeboorte*, waarbij nader wordt ingegaan op het gehalte van Kohlbrugge's pneumatologie, de antropologische implicaties van de wedergeboorte, de samenhang van wedergeboorte en rechtvaardiging en op de continuïteit van de wedergeboorte;

- de *aard van het geloof*, waarbij aan de orde komt de relatie tussen kennis en vertrouwen, geloof en ervaring, geloof en waarneming, geloof en gevoel, geloof en mystiek en tussen het geloof en het Woord;

- *geloof en zondekennis*, waarbij een viertal facetten van de zondekennis naar voren komt, namelijk de noodzaak, de prioriteit, de continuïteit en de intensiteit ervan; waarbij tevens wordt onderzocht welke betekenis Kohlbrugge toekent aan de Wet en hoe hij denkt over de verhouding van Wet en Evangelie;

- *rechtvaardiging en heiliging*, waarbij om te beginnen op hun onderlinge verband wordt gewezen, voorts aan de orde komt de noodzaak en de aard van de zelfveroordeling, de functie van het geloof, het herhalingskarakter van de rechtvaardiging en Kohlbrugge's denkbeelden over het *simul iustus et peccator*;

- *de aanvechting van het geloof*, waarbij wordt gevraagd naar het kenmerkende van de aanvechting, naar de aanleiding, de auteur, de noodzaak en de zin ervan en naar het verweer ertegen;

- *de zekerheid van het geloof*, waarbij wordt onderzocht hoe Kohlbrugge denkt over het zelfonderzoek, over de waarde en onwaarde van de kenmerken, over het syllogisme, over de grond van het geloof, over de verzegeling door de Heilige Geest en over de aard van de zekerheid;

- *geloof en sacrament*, waarbij in het eerste onderdeel een aantal aspecten van Kohlbrugge's *doopleer* in het geding is, namelijk het beloftekarakter van de doop, de spanning tussen schenking en uitwerking, het verband tussen doop en wedergeboorte, de betekenis van de doop in de aanvechting, de verhouding van kinderdoop en geloof, en de troost van de doop; waarbij in het tweede onderdeel een aantal aspecten van Kohlbrugge's *avondmaalsleer* wordt belicht, te weten de samenhang van avondmaal en belofte, het gemeenschapskarakter van het avondmaal, de zelfbeproeving die aan de avondmaalsgang voorafgaat, de vrijmoedigheid waarmee men ten avondmaal gaat en de verzekering die dit sacrament biedt;

- *geloof en verkiezing*, waarbij wordt nagegaan hoe Kohlbrugge denkt over Gods soevereiniteit en Zijn universele heilswil, over het karakter, de grond en de bron van de verkiezingskennis, over de kentekenen van de verkiezing en over de verwerping.

Over de volgorde van deze thema's is te zeggen dat zij niet dwingend is, maar berust op een keuze, die enige orde wil scheppen in Kohlbrugge's theologische gedachtengang. Dat wij inzetten met de goddelijke herkomst van het geloof, correspondeert met een van de vitale kernen van zijn theologie, namelijk dat de mens volstrekt is aangewezen op Gods genade. Dat in het tweede hoofdstuk de wedergeboorte aan de orde komt, onderstreept de nauwe relatie die Kohlbrugge ziet tussen het door God geschonken geloof en de wedergeboorte. Door de wedergeboorte evenwel in een apart hoofdstuk te behandelen, geven wij aan dat hij naar ons inzicht de schenking van het geloof niet met de wedergeboorte identificeert. Wanneer eenmaal het ontstaan van het geloof en het verband met de wedergeboorte zijn beschreven, ligt het voor de hand zich te bezinnen op de aard van het geloof. Het

hoofdstuk dat volgt op het voorafgaande onderzoek naar het 'vanwaar' en het 'hoe', wil het 'waartoe' van het geloof op het spoor komen: het geloof rechtvaardigt en heiligt. Dat dit geloof enerzijds aangevochten is, komt in het volgende onderdeel naar voren; dat het anderzijds verzekerd is, zien wij in de twee capita die daarop volgen, waarbij het hoofdstuk over de sacramenten is te beschouwen als een aanhangsel bij dat over de zekerheid. Dat wij afsluiten - en niet beginnen - met Kohlbrugge's verkiezingsleer, is ingegeven door de tweevoudige overweging, dat de verkiezing in zijn geloofsbeschouwing geen apriorische plaats inneemt, maar een aposteriorische, en dat rond deze thematiek zich het hart van zijn theologie nog eens in alle klaarheid ontvouwt.

Wij beseffen dat er ondanks een zekere breedte in deze compositie niettemin aandachtsvelden buiten beschouwing bleven die voor Kohlbrugge's geloofsopvatting eveneens van belang zijn. Te denken valt aan de betekenis van het gebed, aan de verhouding van geloof en voorzienigheid, aan zijn eschatologie en vooral aan een meer expliciete behandeling van zijn christologie³³. Met het oog op de omvang van deze studie, die gaandeweg de perken van ons aanvankelijke voornemen toch al ver te buiten ging, meenden wij het evenwel bij de huidige selectie te moeten laten.

De negen genoemde aspecten bepalen de indeling van de hoofdstukken. Elk hoofdstuk vertoont dezelfde opbouw. Na een uiteenzetting van Kohlbrugge's visie volgt, ter vergelijking, een onderdeel gewijd aan Luther en aan Calvijn en een onderdeel over de Nadere Reformatie, waarbij ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie. In de hoofdstukken over de wedergeboorte en over de verkiezing voegden wij bovendien een beschouwing over de *Dordtse Leerregels* in, gemotiveerd door de vraag hoe de visie daarin verwoord, zich verhoudt tot die van Kohlbrugge.

Het recht van vergelijking

Wij realiseren ons dat een methode als deze de vraag kan opwerpen, wat de onderzoeker het recht geeft om documenten die in vier verschillende eeuwen zijn ontstaan, met elkaar te vergelijken. Wij denken dat dit recht is te ontleen aan de overweging dat het documenten betreft die, hoe divers hun ontstaanstijd ook is, toch allen dit gemeen hebben, dat zij geloofsvertolking willen zijn van het ene, blijvende Godswoord. Maar het komt er bij zo'n vergelijking dan wel op aan, niet alleen deze gemeenschappelijke intentie te honoreren, maar ook de sterke diversiteit van ieders context. Dit sluit de zin en het goed recht van een vergelijkend onderzoek niet uit, maar het legt de onderzoeker wel de discipline op om geen waarde-oordelen te vellen die aan de context van de tekst voorbijgaan. Van normatieve uitspraken in deze zin bedoelden wij ons dan ook zoveel mogelijk te onthouden. Het ging ons om onderlinge overeenkomsten en verschillen. Als wij kwamen tot kritische kanttekeningen, betrof het of een interne inconsistentie, of een ons inziens twijfelachtige interpretatie van de traditie, of, sporadisch, onze - uiteraard subjectieve - twijfel aan de Bijbelse rechtmatigheid van een bepaalde gedachte. Wij zijn ons bewust dat wij met dit laatstgenoemde de grenzen van onze hoofdbedoeling overschreden. Wij

³³ Zie voor het thema van de hoop in Kohlbrugge's theologie, het hoofdstuk 'Schildwacht der eeuwigheid', in A. de Reuver, *Kohlbrugge - herder en heraut*, 79-114. Zie voor zijn christologie, A. de Reuver, *Incarnatie en humanum*, doctoraalscriptie R.U. Utrecht 1971, 145-196.

wilden een theologie-historische vergelijking trekken en tot historisch-relevante conclusies komen. Een normatieve benadering zou een afzonderlijke studie vergen. Dan zouden wij niet hebben kunnen volstaan met een beschouwing over de reformatoren, Dordt, de nadere reformatoren en Kohlbrugge - zij zijn immers op geen wijze de norm en de bron van geloof en theologie -, maar zou een Bijbels-theologisch onderzoek onontbeerlijk zijn geweest.

De herkomst van het geloof

1. Kohlbrugge's visie

Men behoeft slechts weinig van Kohlbrugge's geschriften te hebben gelezen, om te ontdekken dat het geloof daarin een vitale plaats inneemt. Het thema van het geloof draagt een veelvoud van aspecten aan zich. Het eerste dat wij aan de orde stellen, betreft de vraag naar de herkomst van de geloofsakte zelf. De meer inhoudelijke facetten reserveren wij voor een later moment. Wat wij thans willen onderzoeken is de oorsprongsvraag: hoe komt de mens er volgens Kohlbrugge toe om heilzaam in God te geloven? Wanneer wij zijn zienswijze hierover op het spoor zijn gekomen, willen wij vervolgens traceren hoe deze zich verhoudt tot de reformatorische en de na-reformatorische traditie.

1.a. Niet uit de mens

Het verzet van het vlees

Geloven omschrijft Kohlbrugge in *Die Lehre des Heils* als een zich onvoorwaardelijk onderwerpen aan de macht van Gods Woord¹. Maar het is juist deze onderwerping die de van God vervreemde mens niet opbrengt. Hij is uit het Woord van God uitgetreden, voor Kohlbrugge synoniem met het uittreden uit Gods beeld en het verlies van God Zelf². Zo is er van een heel andere onderwerping sprake: de mens leverde zich met al zijn 'Dichten und Trachten' uit aan dood en duivel³. De naam die de gevallen en ontadelde mens nu draagt is *vlees*. Hij draagt niet alleen de naam, maar hij is het 'geworden': 'vlees met al zijn denken en doen, geheel van God af, geheel weg uit het element van het Woord; zo werd al zijn doen zonde, hijzelf een vijand van God en God hem tot een vijand'⁴. De woestijn en de hel zijn voor dit vlees aangenamer dan Gods paradijs⁵. De 'stand' - de positie - buiten God impliceert een innerlijke staat van verdorvenheid, die Kohlbrugge 'ein totaler Widerspruch' tegen

¹ Fr. 293. Dit geschrift is niet door Kohlbrugge zelf gepubliceerd. Hij schreef het in 1846 of 1847 'zu seiner eigenen Vorbereitung für den Unterricht in der Lehre des Heils', zo meldt B. Lütge in diens voorwoord bij de uitgave van 1903 (S.III). Vgl. voor nadere bijzonderheden A. Schenderling-Smelt, *De catechese van H.F. Kohlbrügge*, doctoraalscriptie R. U. Utrecht 1988, 4.

² *Römer 7*, 45 [33]. Zie voor het beeld Gods bij Kohlbrugge, J. van Lonkhuyzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking*, 383-405; J.C.S. Locher, *Toelichting en verweer*, 14-34; R. Eberhard, 'Das homiletische Problem und die Predigt Hermann Friedrich Kohlbrügges', in *Evangelische Theologie* 1 (1934) Heft 4, 144; W. Kreck, *Die Lehre von der Heiligung bei H.F. Kohlbrügge*, 76-80; S. Gerssen, 'Kohlbrugge - Barth: een anthropologische vergelijking', in H.A. van Bommel e.a. (red.), *Waarheid, wijsheid en leven*, 76v.; A. de Reuver, *Incarnatie en humanum*, doctoraalscriptie R. U. Utrecht 1971, 146-148; W. Aalders, 'Het beeld Gods in Kohlbrugge's theologie', in W. Aalders en D. van Heyst, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, 111-122.

³ *Die Herrlichkeit* I, 82 [49] - Tw. 7-8, 347 -

⁴ Ib. - Tw., ib. -

⁵ *Matthäus* I, 110.

Gods waarheid noemt ⁶.

Dit "vlees" is tot heel wat in staat, maar niet van zins om te geloven. Veeleer is het God gaan verdenken en heeft het Hem tot een leugenaar gemaakt ⁷. De vleselijke mens is dus niet passief-neutraal, maar actief-vijandig. De 'dodigheid' waarmee hij op het Woord reageert, bewijst dat hij 'geen steen, geen stok of blok is, maar wel wat erger', namelijk mens ⁸. Heel de mens is zonde, een 'non-ens et non-sens' voor God en Zijn Wet ⁹. Terwijl wij in het paradijs zangvogels waren om Gods Naam voortdurend te loven, is thans onze stem vervalst en eren wij de duivel ¹⁰. 'Durchteufelt', durft Kohlbrugge de mens te noemen ¹¹.

God laat Zich weliswaar na de zondeval niet onbetuigd, maar Zijn roepstem stuit op weerstand en eigendunk. Het vlees - Kohlbrugge zegt graag pregnant, zonder lidwoord: vlees - heeft een hoge dunk van zichzelf. Het gelooft niet dat het vlees is en beseft niet dat dit ongeloof de gruwelijkste van alle zonden is. Het gelooft niet dat het schandelijk zondigt, wanneer het pretendeert ook maar het geringste van Gods bevelen te kunnen nakomen ¹². Het is 'vroom genoeg' en houdt zich voor oprecht. Maar 'het weet niet dat het voor zichzelf alles tot een woestijn maakt en gemaakt heeft, en dat het er thans om gaat, aan de hand van het Woord levend en ongedeerd door de woestijn heen te komen tot in het land der rust'¹³.

Fundamenteel is voor Kohlbrugge de gelovige Woord-gemeenschap van de mens met God. Maar nu de mens uit dit Woord is uitgetreden, komt daar een geperverteerde relatie voor in de plaats. In plaats van zich te hechten aan het Woord van de Onzichtbare, hecht hij zich aan 'het zichtbare'. 'Zijn verstand beoordeelt alles naar de zeer enge gezichtskring waarin het om zich heen kan zien. Het kan niets zien van de heerlijkheid Gods; het kent geen andere heerlijkheid dan de vermeende heerlijkheid van het zichtbare'¹⁴. Talloze malen varieert Kohlbrugge op dit thema.

De gehechtheid aan het zichtbare behoort voor Kohlbrugge ongetwijfeld tot de kern van de zonde. Wat wil hij met deze zienswijze aanduiden? Naar ons oordeel moeten wij het antwoord niet zoeken in de richting van een platoniserende minachting van het stoffelijk-geschapene. Noch zijn zondeleer, noch zijn heiligingsleer ¹⁵ biedt voor deze gedachte grond. De schuld, zo verklaart hij uitdrukkelijk, moet niet worden gezocht 'in de stof, die zuiver en goed geformeerd uit de hand van de Schepper voortkwam'¹⁶. Het kwaad zit niet in het zichtbare en tastbare op zich, maar

⁶ *Römer* 7, 71. Als J. van Lonkhuyzen, o.c., 396, schrijft: 'Voor Kohlbrugge is de zonde in de *stand* gelegen', interpreteert hij Kohlbrugge eenzijdig. Later corrigeert hij zich (397, inz. 404).

⁷ *Die Lehre*, Fr. 16.

⁸ *Psalm* 50, 30 [46]. Deze overdenking is door Kohlbrugge in het Nederlands geschreven.

⁹ *Sechs Predigten*, 47 [61]. Met 'non-ens' zal Kohlbrugge bedoelen dat de mens vervreemd is van zijn wezensbestemming, met 'non-sens' dat hij zijn oorspronkelijke kennis kwijt is.

¹⁰ *Stiftshütte II*, 76 [57] - *Tabernakel*, 172v. -

¹¹ *S. A. I*, 39 [74].

¹² *Die Herrlichkeit I*, 84 [49] - *Tw.* 7-8, 349v. -. Vgl. *Römer* 7, 32, waar Kohlbrugge stelt dat de mens van het waarlijk goede geen idee heeft en er des te minder notie van heeft naarmate hij zich verbeeldt, het goede te kunnen doen als hij maar wil; daardoor zondigt hij juist het meest.

¹³ *Id.*, 85 - *Tw. id.*, 350 -

¹⁴ *Licht I*, 35 [46] - *Tw.* 3-4, 17 -

¹⁵ Op Kohlbrugge's heiligingsleer gaan wij in later stadium in.

¹⁶ *Wat zegt Kohlbrugge over Genesis 3?*, 19 [56]. Bewerking van een oorspronkelijk in het Nederlands, te Vianen, gehouden preek, in 1861 door J. Künzli in het Duits vertaald (zie *S. A. I*, 28). De Nederlandse vertaling hiervan is van de hand van D. van Heyst. Vgl. W. Kreck, o.c., 76f.

in de manier waarop de mens ermee omgaat. Waar het zichtbare in de plaats van God wordt gesteld, waar 'de aarde in plaats van het hoogste goed' wordt verkozen en wij ons hart hechten aan 'geld, goed, genot en doorkomen door deze wereld in plaats van (aan) het onbedrieglijke Woord des Heeren', daar manifesteert zich de zonde¹⁷. Deze gehechtheid aan het zichtbare is synoniem met ongelooft. Vertrouwen op wat gezien wordt is gelijk aan wantrouwen jegens het hoorbare Woord. Kohlbrugge neemt deze verknochtheid hoog op. Hij is van mening dat het de trekken draagt van geloof¹⁸. Maar het is een pseudo-geloof. Weliswaar met overgave beoefend, maar geperverteerd. 'Te geloven waar niets wordt gezien, dat valt hem (de mens) niet in'¹⁹. De mens heeft 'geen orgaan, geen bevattingsvermogen voor de onzichtbare dingen van God'²⁰. Hij zoekt zijn heil in het zichtbare. En niet in dit zichtbare is de zonde gelegen, maar in het feit dat de mens er zijn heil in zoekt.

De vraag klemmt, wat dit vertrouwen op het zichtbare voor Kohlbrugge ten diepste betekent. Dat komen wij op het spoor wanneer wij hem horen zeggen, dat de mens 'overweldigd' is door 'de lust in het zichtbare en de begeerte om zijn heil in eigen hand te hebben'²¹. Naar ons inzicht wordt in deze formulering Kohlbrugge's eigenlijke intentie duidelijk. De lust in het zichtbare gaat - zo interpreteren wij - gelijk op met de begeerte om over het eigen heil te beschikken. Men neemt het heil uit handen van God en Zijn Woord en legt er eigenhandig beslag op. Dat wil zeggen, men scheidt zich verwachtingen en zekerheden uit wat men kan zien en overzien, in plaats dat men bouwt op wat het Woord zegt. Dat dit de strekking is van Kohlbrugge's woorden, maken wij op uit wat hij in dezelfde samenhang naar voren brengt. 's Mensen zonde is dat hij het Woord niet vertrouwt, maar naar eigen beoordeling zijn heil zoekt in het zichtbare²². Heel het menselijk bedrijf en bedenken wordt dan omschreven als: 'Zijn eigen zin, lust en wil te hebben en daarvan niet af te laten, ook al gaat het daarbij om hemel of hel. Eigen ik, gemakzucht, eer en rondkomen op de voorgrond te zetten, in tegenspraak met Gods Woord en ondanks de bestraffing van de Heilige Geest'²³.

Het geloof in het zichtbare is hiermee ontmaskerd in zijn meest funeste gestalte, namelijk de autonomie van de van God vervreemde mens, die zijn leven zelf ontwerpt en naar eigen hand zet, met verachting van het Woord. Daarin liggen kiem en kern van 's mensen goddeloosheid²⁴. De zucht naar het zichtbare is niets anders dan zelfhandhaving en verzet tegen God. Het is de weigering om te capituleren. De mens wil zich niet overgeven aan dat "vreemde", hoorbare heil, maar levert zich liever uit aan wat hij ziet en waarover hij meent te kunnen beschikken. 'Niet sterven wil hij, hij wil leven, en God moet uit de weg; God moet om zo te zeggen gedood worden, tenzij God hem het leven in eigen hand laat'²⁵.

Zijn godsdienstigheid brengt hierin geen enkele wezenlijke verandering. Die ge-

17 Ib.

18 *Licht 1*, 35 - *Tw. 3-4*, 35.

19 Ib. - *Tw.*, ib. -

20 Id., 35f. - *Tw.*, ib. - Vgl. *S. A. 1*, 15 [69] - *Korte Verklaring van Genesis 1*, vers 27, 6 -; *S. A. 11*, 38 [74].

21 *Die Lehre*, Fr. 37.

22 *Die Lehre*, Fr. 34.

23 Id., Fr. 36. Vgl. *Brieven-Böhl*, 49.

24 *S. A. 2*, 106 [69].

25 *Licht 1*, 7 [46] - *Tw. 1-2*, 271 -. Vgl. *Brieven-Böhl*, 49.

bruikt hij slechts om zich te verschansen. 'Het is nauwelijks te geloven en nochtans waar, dat nagenoeg alle menselijke inspanningen op religieus gebied hun grond alleen daarin hebben en ook vanouds gehad hebben, dat de mens slechts lust heeft zich aan de oude stam Adam vast te houden en hij niet wil overgaan in de heerschappij der genade'²⁶.

Voorals Kohlbrugge's uitleg van Exodus 20:3 werpt een helder licht op de zaak. "Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben", betekent 'dat wij dus allen afgodendienaars zijn, dat wij bijgevolg aan het gevaar zijn blootgesteld, uit de zichtbare dingen onze afgoden te maken, en dat wat belachelijk is en wat niet helpen kan, te houden voor onze steunpilaren'. Daar komt bij dat wij van onszelf een god maken, in de mening 'dat wij met ons verstand iets kunnen uitrichten' en dat 'wij iets moesten of konden met onze vrije wil (...), zodat het van onze eigen keuze zou afhangen wat dienstig is voor onze toekomst'²⁷. Dit afgodische vertrouwen op het zichtbare steekt diep in het mensenhart en neemt geraffineerde vormen aan ²⁸. God haat dit verzet tegen Zijn Woord en genade, en gebiedt: 'Dat ik ver van mij wegwerp alles (...) wat ik naar mijn verstand voor godsdienst, vroomheid, heil of gerechtigheid houd, en op niets anders mijn vertrouwen stel dan op hart, Woord, wil en genade van mijn God'²⁹. Elders omschrijft hij het vertrouwen op het zicht- en tastbare als een steunen op 'bijmiddelaars [Nebennittler] en monnikenwerk'³⁰.

Wij zullen in andere kaders nog herhaaldelijk merken hoe essentieel voor Kohlbrugge dit zichtbare bij het ongelooft behoort en het onzichtbare bij het geloof. Op deze plaats ging het ons erom te laten zien, dat hij met zijn protest tegen het vertrouwen op het zichtbare ten diepste niets anders bedoelt dan het te brandmerken als afgoderij en zelfvergoding en als verzet tegen Gods Woord en genade. Daarmee acht Kohlbrugge de mens-als-vlees getypeerd.

Natuurlijk Godsbesef niet toereikend

Inmiddels dient zich de vraag aan of er op dit in uiterst donkere tinten gekleurde doek toch niet ergens sporen van licht zijn te ontwaren. Is er geen enkele vorm van Godskennis in de mens overgebleven? Die is er. Ondanks de gestage verzekering dat heilzame Godskennis uitsluitend vrucht is van Gods bijzondere openbaring, maakt Kohlbrugge incidenteel niettemin gewag van wat wordt aangeduid als natuurlijk, aangeboren Godsbesef. Hij doet dat sporadisch en onder voorbehoud, maar wel in ronde bewoordingen.

Ieder mens, zo gelooft Kohlbrugge, draagt in het geweten een besef om van het feit 'dat er daarboven Eén is Die oordeelt, dat er bij de mens slechts zonde is, en dat

²⁶ Ib. - Tw., ib. -

²⁷ S. A. 8, 28 [72], vgl. 34. Dat Kohlbrugge inzake de Godskennis geen hoge dunk heeft van het verstand, blijkt menigkeer. In S. A. 7, 27f. [59] stelt hij dat het verstand van de mens wel hoog en diep gaat en 'met de filosofie, het rationalisme en de orthodoxie' ver reikt, 'maar één ding is er niet bij: de mens lag niet verbrijzeld(...), zodat God en de naaste hem de eerste zou zijn, doch hij is zelf de eerste'. In *Stiftshütte II*, 35 [57] - *Tabernakel*, 130 - zegt hij dat het verstand het niet verder brengt dan de Heere God altijd in de weg te treden. Vgl. ook *Briefe-Wichelhaus*, 69: 'Kunnen wij met ons verstand iets anders dan onszelf en anderen op de dwaalweg leiden?'

²⁸ Id., 30.

²⁹ Id., 25. Zo - letterlijk - ook *Die Lehre*, Fr. 46.

³⁰ *Sechs Predigten Ebräer*, 24 [49] - Tw. 9-10, 107 -

Hij daarboven genoegdoening moet hebben, betaling voor de schuld³¹. God handhaaft Zijn bestaan in ons geweten. 'En nu mag deze Godskennis al onderdrukt en het bestaan van God geloochend worden, de mens bewijst met zijn bijgeloof en met zijn vrees, als hij maar een blad hoort ritselen, dat hij toch in zijn hart weet: God is'³². Dit besef heeft ook een ethische dimensie. In aller hart is namelijk het werk der Wet ingeschreven³³. Het betreft een kennis van Gods wil die 'natuurlijk is, dat is, die de mens aangeboren is', en die hierin bestaat, 'dat de mens als scheepsel van God dát in bloed en aderen, in geest, ziel en verstand meekrijgt wat zijn Schepper van hem wil'³⁴. Maar het effect dat deze kennis sorteert is niet gunstig. Zij is van dien aard 'dat de overtreder zijn eigen overtreding niet zo scherp ziet', maar die van een ander 'zeer scherp'³⁵. En de kennis aangaande de noodzakelijkheid van de genoegdoening relateert Kohlbrugge nog ingrijpender. Deze functioneert 'eerst recht', wanneer iemand wederomgeboren is³⁶. Het is evident dat Kohlbrugge een natuurlijke Godskennis enerzijds poneert en anderzijds relateert.

Elders blijkt dezelfde ambivalentie, wanneer hij stelt dat God in de redelijke creatuur vanaf de geboorte 'een bepaalde kennis van Zichzelf' indrukt, maar dat deze latente kennis eerst werkzaam wordt 'doordat wij van jongsaf van God horen spreken'³⁷. Waar komt deze ingeschapen kennis oorspronkelijk vandaan? Daarvandaan dat de mens eenmaal in het beeld van God, met ware Godskennis, geschapen is³⁸. Daarvan is nog zoveel overgebleven dat de mens weet dat 'God God is en dat hij Hem te eren heeft' en dat hij niet te verontschuldigen is. Maar opnieuw brengt Kohlbrugge dan de relativerende reserve aan: tot zaligmakende kennis van God leidt deze natuurlijke Godskennis nooit. Zij is er ook geen opstap ['Stufe'] toe, 'want de zaligmakende kennis is in haar aard verscheiden van de natuurlijke kennis'³⁹. Echter bespeuren wij ook op dit punt een zekere tweesporigheid, want hij knoopt er de opmerking aan vast dat deze twee soorten kennis toch ook weer niet met elkaar in strijd zijn, maar 'elkaar wederkerig helpen'. Dit legt hij dan als volgt uit. Door de prediking - de bijzondere genade! - leert de mens geloven wat hij door zijn algemene Godskennis al wel wist maar niet serieus nam, namelijk dat hij gehouden is om God te dienen, zonder het echter in praktijk te hebben gebracht. Door de prediking gaat de mens zich over deze ongehoorzaamheid schamen, begint hij God te zoeken en krijgt hij het verlossende Evangelie te horen. Op deze wijze wordt de natuurlijke kennis 'geheiligd'. 'Ongelukkig geslacht dat de hem aangeboren Godskennis van zich stoot'⁴⁰. In zoverre is dus volgens Kohlbrugge de algemene Godskennis positief te waarderen, dat de bijzondere openbaring haar weet te heiligen. Het algemene is wel geen 'Stufe' tot het bijzondere, maar het is er kennelijk wel een soort aangrijpingspunt

³¹ *Stiftshütte II*, 4 [57] - *Tabernakel*, 98 -

³² *A. Z.* 10, 224 [60].

³³ *Predigt Apostelgeschichte 10* : 42, 43, 15f. [58]. Vgl. *Die Lehre*, Fr.134.

³⁴ *S. A.* 11, 235 [70].

³⁵ *Ib.*

³⁶ *Stiftshütte II*, 4 - *Tabernakel*, 98 -

³⁷ *S. A.* 19, 351f. [64]. Kohlbrugge's formulering herinnert aan de oude gereformeerde dogmatische onderscheiding van de *notitia insita* en de *notitia acquisita*. Zie H. Heppe, *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche*, Locus I, S. 1. Vgl. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek II*, 26v., 44v.; H.G. Pöhlmann, *Abrisz der Dogmatik*, 109.

³⁸ *Id.*, 354.

³⁹ *Id.*, 355f. Vgl. *Vijftal Leerredenen*, 26 [58].

⁴⁰ *Id.*, 356.

voor. Tegelijk is duidelijk dat de mens zelf in eigen kracht er niets mee kan beginnen. Deze algemene kennis fungeert als aangrijpingspunt voor GóD.

Het valt buiten het kader van ons onderzoek, in te gaan op de spanning die Kohlbrugge's visie op het beeld Gods bevat. Enerzijds is de mens 'uit het beeld Gods uit', anderzijds zijn er resten. Wij beperken ons tot de ambivalentie in zijn waardering van het algemene Godsbesef. Wij merkten dat hij deze Godskennis in ieder geval aanwezig acht. Een enkele keer is zijn waardering in zoverre positief dat hij de bijzondere Godskennis erbij laat aansluiten. Doorgaans echter is zijn waardering negatief, omdat zij niet voert tot heilsmatige kennis⁴¹. Hij stelt zelfs dat het 'voor alles' tot het zaligmakend geloof behoort, 'dat men met de natuurlijke en aangeboren kennis van Gods wil - welk evangelisch vernisje [Anstrich] zij ook gekregen heeft - te schande wordt'⁴². Tenslotte maakt heel 'die natuurlijke Godskennis' alleen maar 'huichelaars, en geen ware christenen'⁴³. Eveneens tot deze negatieve benadering van het algemene Godsbesef behoort Kohlbrugge's zienswijze, dat dit besef functioneert als grond voor Gods aanklacht in het gericht. Zo wil hij recht doen aan het *inexcusabel* van Romeinen 1:20. Wat er van het beeld Gods is overgebleven, is 'genoegzaam' om de zondaar 'te veroemen'⁴⁴.

De interpretatie van W. Kreck achten wij in grote trekken juist. Hij is van oordeel dat Kohlbrugge de mens weliswaar een 'grundsätzliche Möglichkeit'⁴⁵ van een zekere natuurlijke Godskennis toekent, maar deze direct ook weer indamt. Nu eens door de kanttekening dat nu eenmaal niemand er een waardig en zinvol gebruik van maakt, dan weer door de uitdrukkelijke verklaring dat zij slechts dient om de mens iedere mogelijkheid tot excuus te ontzeggen⁴⁶. De natuurlijke Godskennis vormt niet de brug waarover de mens heilzame geloofskennis bereikt, laat staan dat zij er de bron van zou zijn. Zij zwakt de onvruchtbaarheid van de mens inzake het geloof niet af, maar scherpt die aan. Kohlbrugge onderstreept ermee dat deze onvruchtbaarheid niet alleen als onmacht, maar ook als onwil en schuld te beoordelen is.

Onze conclusie kan kort zijn. Voor Kohlbrugge staat het vast dat de mens niet de auteur van het geloof kan zijn. De mens is vlees, in schuldig verzet tegen God. Tot geloofsovergave moet hij van buitenaf worden gebracht.

⁴¹ Vgl. nog *Licht* 12, 27 [47] - *Tw.* 3-4, 355 -

⁴² *S. A.* 11, 236 [70].

⁴³ *Ib.*

⁴⁴ *Leerrede H. Geest*, 20 [54]. Deze afzonderlijk uitgegeven Pinksterpreek is door Kohlbrugge zelf in het Nederlands vertaald en aanvankelijk verschenen in *Twaalfal Leerredenen*, dl. 8, 10de preek. Dezelfde formulering in *Korte verklaring van Genesis 1, vers 27, 6*, en in *Beproeft uzelfen!*, 46v. Vgl. W. Kreck, o.c., 25.

⁴⁵ De formulering "mogelijkheid" achten wij een afzwakking van Kohlbrugge's visie. Volgens Kohlbrugge is natuurlijke Godskennis niet alleen mogelijk, maar in principe present.

⁴⁶ Kreck, o.c., 25f. Kreck wijst er nog op dat Kohlbrugge ook van een Godskennis weet die zich vanuit het paradijs en later vanuit Israël verspreidde onder de heidenvolken. Zie *Im Anfang*, 50 [50] - *Tw.* 9-10, 339 - en *Neun Predigten 1871*, 80. Kohlbrugge zelf gebruikt hiervoor echter de term *natuurlijke* Godskennis niet, maar noemt haar een afglans van 'het in vroegere tijden uitgestrooide zaad der waarheid' (*Im Anfang*, 52 - *Tw.* id., 341 -). Wel is er overeenkomst: zoals de natuurlijke Godskennis te kort schiet, zo ook deze overgedragen kennis. 'De zeer wijze volken der oudheid hebben al Zijn goedheid voor niets geacht. Zij hebben Hem niet gekend, omdat zij Hem niet liefhadden' (id., 65 - *Tw.* id., 357 -).

1.b. Uit God de Heilige Geest

Exclusief genade

W. Kreck begint zijn studie over Kohlbrugge's heiligingsleer met de veel-betekende zin: 'Kohlbrügges Theologie ist ein groszer Lobpreis der Gnade Gottes'⁴⁷. Dat op deze woorden niets valt af te dingen, blijkt bij uitstek ook wanneer de vraag naar de herkomst van het geloof aan de orde is. Hoe onmisbaar de akte van het geloof voor Kohlbrugge ook is, dit geloof doet aan de genade niets af - alsof het een verdienstelijke tegemoetkoming zou zijn -, maar het is er juist een en al onderstreping van, omdat het zelf volledig genadegeschenk is. Genade heeft voor Kohlbrugge per definitie niet de minste grond in enige bijdrage van de mens. Hij omschrijft haar als volgt: 'De toegenegenheid [Gewogenheit] van God tot de goddeloze, volgens welke Hij hem alleen op grond van Zijn eeuwige liefde in Christus Jezus tot Zich opneemt'⁴⁸. Aan deze genade geeft het geloof zich onvoorwaardelijk over⁴⁹. Het is een overgave die niet achterwege mag blijven⁵⁰. In deze zin is het geloof als een conditie aan te merken. Tegelijk evenwel heeft deze conditie niets verdienstelijks aan zich. Zij is een voorwaarde die de mens noch op eigen initiatief, noch uit eigen creativiteit vervult. De oorsprong van de geloofsakte ligt evenzeer als de inhoud van het geloof, in Gods genade. Zowel voor de *fides qua* als voor de *fides quae* is de mens op God aangewezen. Zelfs de rechte behoefte aan God ontbreekt de mens. 'Overal schiet de mens er bij in met zijn aanmatiging dat *hij* God zoekt, dat *hij* op zijn zaligheid uit is, dat *hij* de wil van God wil. God is de Eerste, Hij is ook de Laatste. Hij alleen maakt zalig. Hij alleen geeft'⁵¹.

De gedachte van een vrije wil tot geloof en behoud brandmerkt Kohlbrugge als broedsel van de duivel. De duivel 'houdt staande dat de mens een vrije wil heeft en dat hij, als hij maar wil, zich wel kan bekeren en zalig worden. Doch dat doet hij om God Zijn genade te ontnemen, opdat het geen vrije ontferming zou zijn'⁵². Kohlbrugge vindt dat er zelfs geen sprake van mag zijn, dat er bij ons nog kracht en wil zou wezen om Gods wil te doen⁵³. Maar wil God dan niet vrijwillig worden gediend? Stellig. Hij geeft echter wat Hij vraagt, door Zijn wekroep in te dragen in het hart⁵⁴. De mens die gelooft, doet dat gewillig en van harte, maar 'het is de Heere Die de ziel daartoe gewillig maakt; het is de Heere Die Zijn Woord geeft, zodat het Woord blijvend in het hart binnengaat, en het Woord bijgevolg geloofd wordt'⁵⁵. Zo is het de liefdeswil van God die het geloof teweegbrengt⁵⁶.

Het opmerkelijke hierbij is dat deze exclusiviteit van de genade niets afdoet van

⁴⁷ Kreck, o.c., 5.

⁴⁸ *Die Lehre*, Fr. 296.

⁴⁹ Id., Fr. 294.

⁵⁰ *A. Z. 12*, 253v. [niet gedateerd].

⁵¹ *Zacharias*, 56 [48] - *Tw.* 7-8, 190 -

⁵² *Heidelberger*, 309 [71] - *A. Z. 6*, 322v. -. Kohlbrugge voegt eraan toe: 'Ik heb nog nooit iemand gezien die met zijn vrije wil verder gekomen was dan dat hij de schapen van de Heere Jezus doodde, uit haat tegen de vrije genade'.

⁵³ *Leerrede H. Geest*, 20. Vgl. *Vijftal Leerredenen*, 26 [58]: De mens heeft 'volstrekt geen wil tot Gods wil, en kan dien niet willen'.

⁵⁴ Hoe Woord en Geest zich hierbij verhouden, willen wij verderop in dit hoofdstuk onderzoeken.

⁵⁵ *Die Herrlichkeit II*, 28 [63].

⁵⁶ *Licht 4*, 29 [49] - *Tw.* 7-8, 433 -

het nodigend appèl op het hart. God is in Zijn liefde de Gever van het geloof, maar dit belet Kohlbrugge niet om de gemeente op te roepen: 'Wie haar begeert te hebben, gelove deze liefde, geve de dode werken eraan en trede vrijmoedig door Christus Jezus tot zulk een liefde toe'⁵⁷. De genade sluit het appèl niet uit, maar in. Kennelijk ziet Kohlbrugge Gods genadebetoon zich voltrekken in het roepende Woord. In het Woord is Gods genade creatief present. 'Hij alleen geeft', hoorden wij zojuist. Dit geven realiseert zich op de wijze van de roeping. Wij zullen in het volgende onderdeel van dit hoofdstuk vernemen, dat het de kracht van de Heilige Geest is die via het Woord de pervertering van de menselijke wil opheft en het hart tot geloofsgehoorzaamheid brengt. Hier zien wij dat deze schenking van het geloof zich niet realiseert als een mechanische, onpersoonlijke ingreep, maar op de wijze van een wervende wekroep.

Toch moeten wij Kohlbrugge niet zo verstaan, alsof hierbij sprake zou zijn van coöperatie tussen God en mens. De genade heeft de overhand. Ofschoon de schenking van het geloof plaatsvindt in een persoonlijke ontmoeting, blijft het een gave puur van één kant. Deze schenking is schepping. De genade blijft in die zin vrije genade, dat zij voluit vrijwillig, eenzijdig wordt betoond en tot vrijwilligheid bevrijdt. Het geloof komt wel *in* - een door God aangegaan - relatiegebeuren tot stand, maar is niet het resultaat van een correlatie. Daarom kan Kohlbrugge de gang van zaken óók verwoorden met beelden die aan een arrestatie herinneren. Komt God met geloof, dan gebruikt Hij Zijn overmacht. Hij rekent ons in. Maar onmiskenbaar betreft het hier het heilzame arrest van Zijn liefde, geen brute geweldpleging. 'Door de macht van Zijn liefde' leidt Hij ons uit de slavernij van de zonde, om ons dienstbaar te maken aan Zichzelf. Dan heeft God 'ons met de list van Zijn liefde gevangen-genomen'⁵⁸.

Het is een onweerstaanbare liefde, die niet alleen van één kant kómt, maar die zich ook van één kant door te zetten weet. Zo houdt Hij ons in de slavernij van Zijn liefde. 'Of nu zulk een slavernij ons al dan niet bevalt, dat zal wel hetzelfde zijn. Wie niet wil, die moet'. Maar, voegt Kohlbrugge hieraan toe: 'Wie God ook maar een halve dag in waarheid heeft gediend, die ondervindt het welk een goede Heere Hij is'⁵⁹. Deze overgang tot en bewaring bij Zijn heerschappij berust louter op 'de grote barmhartigheid Gods over ons in Christus Jezus'⁶⁰. Het is die barmhartigheid, verduidelijkt Kohlbrugge, die ons 'gepredikt en toegebracht wordt door Zijn Woord en door de mededeling van Zijn Geest'⁶¹.

X Kohlbrugge motiveert het appèl niet vanuit de gewilligheid van de mens, maar vanuit de vrijgevigheid Gods. Daarvan weet hij hoog op te geven. In Christus is een volheid van genade waar een zondaar met zijn leegte terecht kan. Ieder die verarmd is 'heeft de vrijheid' er heen te gaan. 'Deze olie staat niet stil zolang er nog een ledig vat is'⁶². Naar waardigheid heeft God nog nooit gevraagd. Dat komt omdat het Gods aard is, louter te geven. Dat is Hem een behoefte. 'God kan niet leven en niet denken zonder genadig te zijn. Zijn eerste en laatste gedachte is genade: "Daar is een arme,

⁵⁷ Ib. - *Tw.*, ib. -

⁵⁸ *Licht 12*, 81 [47] - *Tw.* 3-4, 528 - Vgl. *Pfingst*, 35 [63] - *Feest*, 277 -

⁵⁹ Id., 82 - *Tw.*, ib. -

⁶⁰ Id., 83 - *Tw.*, id., 530 -

⁶¹ Ib., - *Tw.*, ib. -

⁶² *Im Anfang*, 93 [50] - *Tw.* 9-10, 391v. -

een hulpeloze en verlatene. Ik moet erheen om te helpen!" ⁶³ Machtiger dan een brede rivier is Gods erbarmen. Zij stroomt maar en stroomt maar, en laat zich evenmin ophouden als dat men Rijn en Rhône hun loop zou kunnen beletten door een kurk in de Alpen te dringen ⁶⁴. Aan deze genade ontleent het geloof zijn herkomst. God is niet alleen tot geven gereed, maar Hij geeft ook metterdaad. Hij Die het heil heeft bereid, verschaft Zelf ook de hand om het aan te nemen ⁶⁵. Op de keper beschouwd komen niet wij tot geloof, maar komt het geloof tot ons. 'Ik kan niet geloven, maar God houdt trouw en geloof, en geeft mij te geloven, ofschoon ik niet geloof' ⁶⁶. Het geloof komt 'van God en niet van de mensen' ⁶⁷.

Pneumatologische grondtrek

Het geloof is uit God, nader bepaald, uit God de Heilige Geest. Voor een juist begrip van Kohlbrugge's theologie in het algemeen en van zijn geloofsopvatting in het bijzonder, is een onderzoek naar zijn pneumatologie onontbeerlijk. Dat deze voor hem een beslissende rol speelt, is door diverse onderzoekers betoogd. S. Gerssen wijst met nadruk op 'het pneumatisch karakter' van Kohlbrugge's theologie ⁶⁸. Ook anderen is deze grondtrek opgevallen. Adolf Zahn, een van Kohlbrugge's toegewijde leerlingen, vertelt dat zijn leermeester zijn vertrouwen geheel op de Heilige Geest zette. In dit verband maakt Zahn de opmerking dat de leer van de Heilige Geest voor Kohlbrugge een van de belangrijkste geloofsartikelen uitmaakte. Hij geeft dan een uitspraak van Kohlbrugge door die deze stelling wil onderbouwen: 'Die ganze Noth der Kirche besteht vorzüglich ⁶⁹ darin, daß man wohl an seinen eigenen Geist, aber nicht an *den heiligen Geist* glaubt. Dieser Geist ist Gott und göttlich seine Wirkungen. Alle anderen Artikel werden noch in Ehren gehalten, aber *dieser* wird allgemein verkannt und vergessen. Daran glaubt fast Niemand mehr' ⁷⁰. H. Klugkist Hesse, Kohlbrugge's biograaf, is van mening: 'Bei Kohlbrügge beherrsche alles der dritte Artikel' ⁷¹. F. Thiele sluit zich hierbij aan: 'Das Gefälle seiner Theologie ist (...) vom dritten Artikel her angelegt' ⁷². Onze eigen omgang met Kohlbrugge's oeuvre geeft geen aanleiding om deze these in twijfel te trekken. In het werk van de Heilige Geest is een van de meest vitale nerven van Kohlbrugge's geloofsleer gelegen.

Het lijkt ons evenwel op zijn plaats, hierbij twee kanttekeningen te maken. Ten eerste merken wij op dat Kohlbrugge's pneumatologie meer diep is dan breed. Het

⁶³ *Lobet II*, 52 [59].

⁶⁴ *Die Herrlichkeit II*, 21 [50] - *Tw. 11-12*, 104 -

⁶⁵ *Auf dem Weg*, 36 [niet gedateerd].

⁶⁶ *Oster*, 3 [47] - *Feest*, 72 -. Vgl. *Heidelberger*, 228 [58] - *S. A.* 18, 456 -; *Die Herrlichkeit II*, 77 [47] - *Tw. 5-6*, 77 -

⁶⁷ *Im Anfang*, 62 [50] - *Tw. 9-10*, 355 -

⁶⁸ Gerssen, o.c., 88.

⁶⁹ Of foutief gedrukt i.p.v. "vornehmlich", of archaisch gebruikt in de zin van "voorzugsweise" (vooral).

⁷⁰ Zahn, *Aus dem Leben eines Reformirten Pastors*, 283. Vgl. W. Kreck, o.c., 161f.

⁷¹ Klugkist Hesse, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, 388.

⁷² Thiele, *Kohlbrügges Lehre von der Kirche im Gesamtrahmen seiner Theologie* (Diss. Münster), 166, vgl. 311. De miskennis van de pneumatologische teneur van Kohlbrugge's theologie is de grondfout te achten van E. Moltmann - Wendel, *Theologie und Kirche bei Hermann Friedrich Kohlbrügge*. Ook in haar dissertatie, *Kohlbrügges Ekklesiologie im Zusammenhang und Entwicklung seiner Theologie*, krijgt de pneumatologie minimale aandacht, zelfs wanneer de 'Christusgemeinschaf in der Wiedergeburt' aan de orde is (S. 71-75). Vgl. de kritiek van A.J. Rasker, 'Een nieuwe visie op Kohlbrugge?', in A.J. Rasker e.a. (red.), *Woord en wereld*, 172. Het verwijt dat Kohlbrugge te beschouwen is als een voorloper van een onhistorische existentiële theologie als die van R. Bultmann, wordt door Rasker overtuigend weerlegd.

werk van de Geest in het hart van de mens eist zijn volle aandacht op. De "algemene" werkzaamheden van de Geest in schepping en geschiedenis blijven in de schaduw ten gunste van de "bijzondere". En ook deze beperking wordt op haar beurt gekenmerkt door een sterke concentratie op het applicatieve aspect. De vragen rond de toeëigening door het geloof annex de vrucht van de Geest in het geloofsleven eisen Kohlbrugge's pneumatologische aandacht nagenoeg volledig op. Voor de charismata heeft hij hierbij weinig belangstelling. Toch is het opmerkelijk dat hij onder het charisma van de profetie niet zonder meer de verkondiging en verklaring van het Woord verstaat, maar ook het 'van Godswege met levende overtuiging iets zeggen of verkondigen, en zo ook de een of ander menigerlei aangaande zijn leven aanzeggen wat uitkomt'. En van de charismata in het algemeen - waaronder de "menigerlei talen" in het bijzonder - zegt hij, 'dat de Heilige Geest ze ook naar gelang van verschillende tijden en behoeften weer in enigszins andere gestalte heeft doen te voorschijn treden. Dat echter juist deze gaven en ambten - het behoeven evenwel niet steeds bepaald vastgestelde kerkambten te zijn - nog altijd voorkomen en voorhanden zijn, zien wij in zulke gemeenten, waarin Gods Woord heerst en een rijk geestelijk leven is' ⁷³.

In de tweede plaats moet worden gezegd dat het pneumatologisch gehalte van Kohlbrugge's prediking niet valt af te meten aan de frequentie waarmee hij de Heilige Geest met name vermeldt. Ook daar waar Zijn naam niet uitdrukkelijk valt, is het werk van de Geest in zijn geschriften voortdurend aan de orde. Voor wie deze pneumatologische aard van zijn prediking niet onderkent, blijft hij een onbegrepene ⁷⁴. Kohlbrugge weet: 'Zomin de amandelen in het vroegste voorjaar doorbreken en uitbotten in eigen kracht, en zomin in eigen kracht de bloesems uit het dorre hout te voorschijn komen, evenmin bestaat er in Gods gemeente iets zonder de Geest van God'⁷⁵.

Wij willen nu letten op een aantal passages waar Kohlbrugge de Persoon en betekenis van de Heilige Geest expliciet naar voren brengt.

De Heilige Geest als Persoon

Geest heet de Derde Persoon, omdat Hij ons wordt ingeblazen ⁷⁶, als de verenigingsband tussen God en ons ⁷⁷. *Heilig* heet deze Geest, 'omdat Hij tegen alle vlees die heerlijkheid bij ons handhaaft die onze Heere Jezus Christus van de Vader op ons gelegd heeft'⁷⁸. Hij is niet slechts een kracht of eigenschap van God, maar heeft een persoonlijk bestaan ⁷⁹. Hij is een Persoon, 'die uit eigene macht-

⁷³ A. Z. 8, 176 [niet gedateerd].

⁷⁴ S. Gerssen, ib.

⁷⁵ S. A. 23, 54 [1957]. Overigens zou dit citaat een impliciete verwijzing naar het kosmische werk van de Geest kunnen behelzen. Expliciet over het kosmische aspect van de Heilige Geest schrijft Kohlbrugge in *Eene wekstem vóór, in en na den oorlog. Psalm 33*, 11v.

⁷⁶ Vgl. *Leerrede H. Geest*, 8: 'Geest beteekent in de oude talen "Blazing" '. 'Het woord Blazing drukt het eigenaardige van den Heiligen Geest, als gegeven Geest, uit, omdat hij den mensch aan- en ingeblazen wordt, als Hij met het woord komt'.

⁷⁷ *Die Lehre*, Fr. 323. Hoe Kohlbrugge deze inblazing en vereniging invult, onderzoeken wij in later stadium.

⁷⁸ Id., Fr. 324.

⁷⁹ Id., Fr. 325. Vgl. F. Thiele, o.c., 164. Zie voor Kohlbrugge's triniteitsleer, F. Thiele, o.c., 172-177.

volkomenheid "ik" zegt (...), die van den Vader en den Zoon uitgaat, met *persoonlijken* en *vrijwilligen* uitgang, latende naar Zijn vrij welbehagen zich zenden en gaan⁸⁰. Ieder die uit de Geest geboren is, weet dat zijn geestelijke geboorte niet uit iets geschapens, niet uit een idee of door een uitvloeisel uit God, dat minder dan God of onder God zou zijn, tot stand kon komen, maar een daad is van God de Heilige Geest, Die niet geschapen is, maar Zelf Schepper⁸¹. Deze existentiële argumentatie treffen wij ook elders aan. Het bewijs dat de Heilige Geest een goddelijk Persoon is, ligt niet alleen in de Schrift, maar 'ook in het hart, in de ervaring, - men heeft het bij zichzelf ondervonden: Die dit gedaan heeft, kan geen blote kracht zijn, maar moet God Zelf wezen'⁸².

Het persoon-zijn van de Heilige Geest wordt vooral manifest in Zijn Troostersambt. Het is 'wondervolle neerbuigendheid [Herablassung]' dat de Geest 'het moeizame werk van een trooster op Zich wil nemen'⁸³. Deze vertroosting van de Geest ziet Kohlbrugge vooral gelegen in Zijn indachtigmakende werking. Wat wij als kind hebben gehoord, in de Schrift hebben gelezen en in de prediking hebben gehoord, weet de Geest 'door Zijn verborgen goddelijke kracht' het hart te binnen te brengen⁸⁴. Treffend is dat Kohlbrugge in dit verband herhaaldelijk melding maakt van de moederlijke aard van de Heilige Geest⁸⁵. Zo spreekt hij van 'het moederlijk hart' van de Geest⁸⁶ en van Zijn 'moederlijke liefde'⁸⁷. Op deze manier onderstreept hij het persoonskarakter van de Heilig Geest.

Auteur van het geloof

De Heilige Geest weet ons zo te behandelen 'dat wij zullen en willen, al willen wij

⁸⁰ *Leerrede H. Geest*, 6, vgl. 9-11. Zie ook *A. Z. 10*, 232; *Briefe-Wichelhaus*, 69. In *Leerrede H. Geest*, 4, zegt Kohlbrugge dat de natuurlijke mens niet anders kan dan de Geest 'voor iets houden, dat een scepseel of een idee is, voor iets dat in het gevoel of in de hersenen mag liggen, voor een opgewekt geestelijk leven, voor eene goddelijke of godsdienstige gezindheid, voor eene onpersoonlijke genadewerking, of voor eene op zich zelve doode kracht, die weder door eene andere kracht in beweging moet gebracht worden'.

⁸¹ *Id.*, 4v.

⁸² *A. Z. 10*, 232 ['60].

⁸³ *Pfingst*, 29 ['50] - *Feest*, 269 -

⁸⁴ *Id.*, 43 - *Feest*, 285 -. Vgl. *Die Herrlichkeit I*, 92f. ['47] - *Tw. 3-4*, 186 -; *Zur Erinnerung*, 9 ['74]; *Apostelgeschichte*, 149f. ['73]; *A. Z. 10*, 224 ['60]; en *Briefe-Wichelhaus*, 141f. ['56], waar Kohlbrugge vertelt dat hem op de kansel een Bijbeltekst 'voorkwam', waarover hij vervolgens preekte. Dat dit laatste 'wel eens' vaker gebeurde, deelt G. Helbig mee in *Brieven-Helbig*, 120.

⁸⁵ *Tw. 7-8*, 375 ['49] - geen Duitse tekst -

⁸⁶ *S. A. 11*, 201 ['73].

⁸⁷ *S. A. 23*, 57 ['57]. Het ligt voor de hand te vermoeden dat Kohlbrugge als uitnemend kenner van de patristiek - zie zijn dissertatie *Commentarium in Psalmum quadragesimum quintum*, - er van op de hoogte is geweest, dat in bepaalde oud-kerkelijke, m.n. semitisch-christelijke kringen de Heilige Geest als Vrouw en Moeder werd gedacht. Men zie voor deze boeiende materie, G. Quispel, 'De Heilige Geest volgens de Oude Kerk', in J. de Graaf e.a. (red.), *De Spiritu Sancto*, 80, en J. H. van de Bank, *Macarius en zijn invloed in de Nederlanden*, 114. Deze laatste attendeert nog op enkele andere momenten waarop Kohlbrugge de Heilige Geest in verband brengt met het vrouwelijk-moederlijke, nl. in zijn opmerkingen over Lukas 15:8 en 9, in *A. Z. 7*, 251; *id.*, 8, 303v. In het eerste geval heet het dat de Heilige Geest, 'Die in het Hebreuws vrouwelijk is', als 'een zorgzame moeder in de gemeente werkt'. In het tweede: 'En de Heilige Geest, - ja, dat is een moeder. Hij is de vrouw hier in het Evangelie'. Overigens formuleert Kohlbrugge in het onmiddellijke vervolg: 'de Heilige Geest is dus als een moeder', en duidt hij de Heilige Geest voortdurend aan met het masculiene *Hij*. Dit neemt niet weg dat de idee van de moederlijke trekken in het werk van de Heilige Geest Kohlbrugge kennelijk aangesproken heeft.

ook niet, en dat wij, hoewel weerspanning, ons gaarne aan Hem overgeven⁸⁸. Deze gedachte van de onwederstandelijkheid van de genade signaleerden wij al eerder. Zij is met het oog op de herkomst van het geloof van grote importantie. Uit de laatst geciteerde zinsnede wordt duidelijk dat Kohlbrugge deze onwederstandelijkheid pneumatologisch invult. Men kan de Geest wel weerstaan - zegt Kohlbrugge onder verwijzing naar Handelingen 7:51 -, maar niet langer dan 'het Hem behaagt'. Dan 'doorboort Hij de stenen harten', zoals een beek zich een bedding maakt door de rotsen. 'De Heilige Geest baant Zich een weg door het harde hart, werpt alle tegenstand terneer, zodat het geroep weerklinkt om genade en ontferming'⁸⁹.

De Geest noemt Kohlbrugge 'onze en onzer kinderen Leraar'⁹⁰. Maar Hij doet meer dan onderwijzen. Hij schept de geloofsakte. Wie anders verstaat het ons hart te openen en het licht te ontsteken?⁹¹ Als de Geest niet over ons vaardig wordt, blijven wij zonder geloof en vrucht⁹². Hij is het Die maakt dat de mens met de handen toetast en het heil zich toeëigent⁹³. Geloven doet men niet in eigen kracht, maar door de Heilige Geest⁹⁴. Hij 'leert de blinden lezen', zodat zij vrolijk uitroepen: "Dat staat voor mij geschreven". Wie niet kan, die maakt Hij levend⁹⁵. Zonder de Heilige Geest kan er wel een 'Catechismusgeloof' zijn, een verstandelijk praatgeloof, maar geen waar en heilzaam geloof⁹⁶. In de echte geloofsgehoorzaamheid, die 'Gode wedergebracht' is door Christus, 'de Bron waaruit alles voortvloeit', worden wij 'overgezet door de prediking van Zijn Woord en de mededeling van Zijn Geest Die levend maakt'⁹⁷. Luther - met name genoemd - citerend, zegt Kohlbrugge: 'Ik geloof dat ik niet uit eigen verstand noch kracht in Jezus Christus mijn Heere geloven of tot Hem komen kan, maar de Heilige Geest heeft mij door het Evangelie geroepen'⁹⁸. Herhaaldelijk gebruikt hij de formulering dat het geloof en het leven uit God niets anders is dan de Heilige Geest in ons⁹⁹. Het is Zijn werk dat men tot Gods ontferming de toevlucht neemt¹⁰⁰. Niet alleen voor het ontvangen van het geloof, maar ook voor de continuïteit ervan zijn wij volstrekt op de Heilige Geest aangewezen, vindt Kohlbrugge. Zelf kunnen wij met ons geloof niets uitrichten; de Geest houdt het in Zijn hand en ademt ons de zekerheid in het hart¹⁰¹. Hiermee wil hij uiteraard niet ontkennen dat het de mens is die gelooft, maar wil hij onderstrepen dat dit geloven geen autonoom-menselijke akte is, maar een gebeuren waarbij de mens van a tot z afhankelijk is van de Heilige Geest.

Nu wij het veld van Kohlbrugge's pneumatologische inzichten globaal hebben verkend en daarbij constateerden hoe essentieel de betekenis van de Heilige Geest is

⁸⁸ *Pfingst*, 35 [63] - *Feest*, 277 -

⁸⁹ *A. Z.* 6, 154 [157].

⁹⁰ *Pfingst*, 38 - *Feest*, 279 -

⁹¹ *A. Z.* 6, 147.

⁹² *Leerrede H. Geest*, 13.

⁹³ *Pfingst*, 39 - *Feest*, 281 -

⁹⁴ *Leerrede H. Geest*, 12.

⁹⁵ *Pfingst*, 41 - *Feest*, 282v. -

⁹⁶ *A. Z.* 10, 231.

⁹⁷ *Licht* 3, 34 [48] - *Tw.* 5-6, 423 -

⁹⁸ *Zwanzig*, 117 [46] - *Tw.* 1-2, 260v. -. Vgl. *Petrus I*, 33 [51]. Zie voor Luther, noot 214.

⁹⁹ *S. A. I*, 113 [54]; *S. A.* 3, 85 [54]; *Zwanzig*, 279 [46]; *Gott, sei mir gnädig!*, 40 [50].

¹⁰⁰ *S. A. I*, ib. Vgl. W. Kreck, 161.

¹⁰¹ *Der einige Trost*, 74 [59] - *Heidelberger*, 64 -

in de totstandkoming van de geloofsakte, willen wij vervolgens een drietal facetten belichten die van belang zijn voor de thematiek die ons hier bezighoudt. Het gaat om de relaties Geest-Christus, Geest-Schrift, Geest-prediking.

De Geest en Christus

Kohlbrugge ziet de verhouding van de Heilige Geest en Christus als een wederkerige. Enerzijds laat hij de Geest vooropgaan. Waar de Geest Zijn intrek neemt in de woning van het mensenhart, brengt Hij Christus mee ¹⁰². Tevens brengt Hij óns tot Hém. Door het hart te verlichten en te ontsluiten bij het horen van het Woord, stuwt Hij ons tot Christus heen. De dominerende rol van de Geest is onmiskenbaar. Maar waar het de Geest om gaat, is dat Christus ons alles wordt: 'O, hoe goed wordt het de mens dan telkens weer in het hart, als de Geest het ons leert: "Alleen aan Christus u gehouden, als aanvang, middelpunt en einde van heel uw weg en al uw werken" ¹⁰³. Anderzijds stelt Kohlbrugge dat het Christus is Die de Geest met Zich meebrengt ¹⁰⁴. Reeds in de schepping ziet hij de Christus *incarnandus* vooropgaan, in die zin dat de Geest 'op bevel van het Woord' de dingen in het aanzijn roept ¹⁰⁵. Kohlbrugge geeft er geen blijk van hierin enige spanning, laat staan tegenstrijdigheid te voelen. Er is blijkbaar niet in het minst van concurrentie sprake, maar van een innige correlatie. Tekenend voor Beiden is dat Zij samengaan. De Geest is de Geest van Christus, en Christus werkt niet zonder Zijn Geest. Al sprekend 'ademt Hij ons van Zijn lippen eeuwig leven binnen'¹⁰⁶. Zo gaat Hij te werk: Hij ademt door de Geest Zijn woorden in het hart. Dit is niets anders dan de schenking van de Geest ¹⁰⁷. Kohlbrugge kan het ook zo zeggen: 'Christus deelt ons Zichzelf en Zijn Heilige Geest mee door de prediking van Zijn Woord'¹⁰⁸.

Het opmerkelijke inzake de totstandbrenging van het geloof is evenwel dat Kohlbrugge binnen deze correlatie toch een niet onduidelijke suprematie aan de Geest toekent. Hij schrikt er niet voor terug, te stellen: 'Ik zeg niet te veel als ik zeg: De Heere Jezus kan niets'. En dan legt hij zijn bedoeling als volgt uit: 'De Zoon heeft de verlossing aangebracht, maar dat deze verlossing nu het eigendom van de mens wordt, dat is het werk van de Heilige Geest (...). Dat een ziel met de Heere Jezus verenigd wordt en Hem aanhangt, dat kan niet de Heere Jezus tot stand brengen, - dat heeft Hij overgelaten aan de Heilige Geest (...). Niemand kan tot de Heere Jezus komen, tenzij door de Heilige Geest'¹⁰⁹. De mens, maar eveneens Christus kan niets zonder de Heilige Geest. Als Hij geen 'hogere kracht' meebracht, dan zou Hij, 'waar Hij

¹⁰² *Pfingst*, 36 [63] - *Feest*, 278 - In deze context gaat Kohlbrugge ook in op het Christus-toerustende werk van de Geest bij Diens ontvanging, geboorte, doop, leven, sterven en opstanding (id., 36f. - *Feest*, 278v. -).

¹⁰³ Id., 39f. - *Feest*, 281 -

¹⁰⁴ Id., 38 - *Feest*, 280 - Vgl. *Zwanzig*, 261 [46] - *Tw.* 1-2, 459 -

¹⁰⁵ *Zwanzig*, 47 [46] - *Tw.* 1-2, 181 -

¹⁰⁶ *Der verheiszene Christus*, 31 [49] - *Tw.* 9-10, 253 -

¹⁰⁷ Id., 32 - *Tw.*, ib. -

¹⁰⁸ *Licht* 2, 81 [47] - *Tw.* 3-4, 484 -

¹⁰⁹ *A. Z.* 6, 147 [57]. Zo ook *S. A.* 23, 42 [57]. Vgl. de trinitarische formulering in *Licht* 4, 27 [49] - *Tw.* 7-8, 431 -: 'Zo deelt dan de Vader alle genade mee als oorsprong. De Zoon deelt alle genade mee als Degene Die haar als een schat voor ons verworven heeft. De Heilige Geest deelt alle genade mee door inwendige werking'.